

Η αιτιολογία και η επιδημιολογία των νόσων και των επιδημιών στον ελληνικό πληθυσμό κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής.

Μαρία Μάνδουλα - Κουσουνή
Παιδίατρος - Ιστορικός, MD, PHD

Επικοινωνία:
mariamandyla@hotmail.com

Λέξεις κλειδιά: νοσηρότητα και Οθωμανική αυτοκρατορία, επιδημιολογία νόσων και Οθωμανική αυτοκρατορία, λαϊκή ιατρική, επιστημονική ιατρική.

Περίληψη

Στην πορεία του χρόνου οι αντιλήψεις για την αιτιολογία και γενικά την επιδημιολογία των ασθενειών ποικίλλουν από καθαρά λαϊκές δοξασίες μέχρι επιστημονικές. Πολλές φορές οι λαϊκές αντιλήψεις συμπίπτουν με επιστημονικά στοιχεία, όπως π. χ. τη θετική ή αρνητική επίδραση του κλίματος στη νοσηρότητα, την επίδραση της διαίτας, κ. ά. Αλλοτε οι ασθένειες θεωρούνται μιάσματα ή τιμωρία Θεού. Οι περιηγητές αποτελούν μια πηγή πληροφόρησης για την εποχή, χωρίς πάντα οι πληροφορίες τους να είναι αντικειμενικές, αλλά και λόγιοι και ιερείς της εποχής. Οι συνεχείς πόλεμοι και οι μετακινήσεις των πληθυσμών συμβάλλουν ιδιαίτερα στην επιδημιολογία των νόσων.

Εισαγωγή

Γενικά η επιδημιολογία των λοιμωδών νοσημάτων εξαρτάται από την ηλικία, την πυκνότητα του πληθυσμού, το περιβάλλον, τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις, τον συγκεκριμένο χρόνο που τα άτομα έρχονται σε επαφή με τον λοιμογόνο παράγοντα, την τοξικότητα του λοιμογόνου παράγοντα, το είδος του τόπου, πόλη ή χωριό, τις συνθήκες υγιεινής των ανθρώπων, τη διαίτα, την οικονομική κατάσταση και την κατάσταση υγείας του πληθυσμού, τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, τα μέτρα προστασίας και τη γενική μέριμνα του κράτους για την προφύλαξη από αυτές.⁷⁹

Σε διάστημα τεσσάρων αιώνων από το 1453 έως το 1864 ο ελληνικός πληθυσμός, τόσο στην Οθωμανική αυτοκρατορία, όσο και στις βενετοκρατούμενες ή λατινοκρατούμενες περιοχές, μαστιζόταν από επιδημίες λοιμωδών νοσημάτων. Κυριότερη ήταν η επιδημία της πανώλης, που το διάστημα αυτό έχουμε τη δεύτερη πανδημία της, αλλά και άλλες σοβαρές ασθένειες, όπως η σύφιλη και άλλα αφροδίσια, η ευλογιά, ο τύφος, η χολέρα, η ελονοσία, οι δυσεντερίες, η λέπρα, η φυματίωση, παίζουν ένα κυρίαρχο ρόλο και πολλές φορές αποδεκατίζουν πληθυσμούς. Η συνηθέστερη αναφορά των πηγών σε ασθένειες αφορά στην πανώλη, γιατί ο φόβος που οι επιδημίες της προκαλούσαν έκανε όλες τις άλλες ασθένειες να υποτάσσονται σ' αυτή, να αφομοιώνονται με αυτή. Άλλωστε στην προ-πειραματική ιατρική υπήρχε μία ιδιόζουσα τυπολογία, βάσει της οποίας το εξωτερικό σύμπτωμα έπαιζε τον καθοριστικό ρόλο, με αποτέλεσμα η μία αρρώστια να εντάσσεται στην άλλη, ώστε οι γιατροί να μην μπορούν να τις ξεχωρίσουν. Εδώ το σύμπτωμα θεωρείται ως μία αυθύπαρκτη νόσος, όπως π.χ. οι πυρετοί, ή οι «θέρμες», που μπορεί να συνυπάρχουν με άλλες αρρώστιες. Εκείνο που είχε σημασία, ήταν ότι όλες οι ασθένειες υποτάσσονταν βασικά όχι στην πανώλη, αλλά στο κυρίαρχο γεγονός της επιδημίας του λοιμού,⁵⁹ σ' ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο¹.

Στην πορεία του χρόνου οι αντιλήψεις για την αιτιολογία και γενικά την επιδημιολογία των ασθενειών ποικίλλουν από καθαρά λαϊκές δοξασίες μέχρι επιστημονικές, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τη μελέτη των πηγών. Οι απόψεις για την προέλευση των ασθενειών κατά τη λαϊκή αντίληψη και τις λαϊκές δοξασίες αποκαλύπτονται στα κείμενα των επιστημόνων, όχι μόνο γιατρών, αλλά και λογίων της εποχής ή κληρικών. Πολλοί από τους περιηγητές (εικ. 1-8) που επισκέφθηκαν την Ελλάδα και μας έδωσαν διάφορες πληροφορίες σχετικά με τις ασθένειες, τις αιτίες τους, τον τρόπο μετάδοσής τους, τα μέτρα προφύλαξης, την αντιμετώπισή τους, κ. ά., υπήρξαν και οι ίδιοι γιατροί. Πολλές φορές οι λαϊκές αντιλήψεις συμπίπτουν με στοιχεία της επιστήμης της Επιδημιολογίας και Υγιεινής, αφού στο πέρασμα του χρόνου στοιχεία της λαϊκής σοφίας τεκμηριώθηκαν και επιστημονικά, όπως π.χ. η επίδραση του κλίματος και της ιδιοσυγκρασίας του ατόμου στην αιτιολογία μιας συγκεκριμένης νοσολογίας. Από μια άλλη θεώρηση, στοιχεία της 'λαϊκής' αντίληψης για την προέλευση των ασθενειών, υφίστανται ακόμη και σήμερα. Γι' αυτό δεν είναι εύκολα εφικτός ο διαχωρισμός των αντιλήψεων σχετικά

με την αιτιολογία και την επιδημιολογία των ασθενειών σε καθαρά 'λαϊκές' και καθαρά 'επιστημονικές'. Μια καλύτερη προσέγγιση, που ευρύτερα δίνει συγχρόνως και διαχρονική διάσταση, είναι η περιγραφή των εκάστοτε αντιλήψεων χωριστά, γιατί καμία απ' αυτές τις αντιλήψεις δεν περιορίζεται σε στενά χρονολογικά όρια, αλλά όλες μαζί, ή μεμονωμένα, συναντώνται στην πορεία των αιώνων, με ποικίλλουσα συχνότητα.

Μια πρόσφορη προσέγγιση φαίνεται να είναι η χρονολογική, η οποία δίνει μια καλύτερη εικόνα για τις διάφορες αντιλήψεις διαχρονικά, αλλά ταυτόχρονα προσφέρει τη δυνατότητα παράλληλης παρακολούθησης κατά την ίδια εποχή των 'λαϊκών' και των 'επιστημονικών' απόψεων και πως αυτές διαμορφώνονται μέσα στο χρόνο. Σε όλο αυτό το διάστημα υπάρχουν πολλές δοξασίες για την προέλευση και την επιδημιολογία των ασθενειών, στηριζόμενες είτε στις αρχές του Ιπποκράτη σχετικά με την επίδραση του περιβάλλοντος ή τη θεωρία των χυμών, είτε στη θεωρία της μεταδοτικότητας ή στη θεωρία του μιάσματος, όπως στην Κύπρο που πίστευαν ότι αιτία μιας ασθένειας θα μπορούσε να είναι η είσοδος στον οργανισμό πραγματικών ή φανταστικών εντόμων ή σκουληκιών. Συχνή ήταν επίσης και η αντίληψη για την παρέμβαση υπερφυσικού όντος ή των καιρικών ή των αστρικών επιδράσεων. Έτσι οι επιδημίες ή 'θανατικά' θεωρούνταν είτε ως θεϊκές τιμωρίες, είτε ως αποτελέσματα άσχετων παραγόντων, όπως π.χ. θεωρούσαν ότι η ελονοσία, προκαλούνταν από τις θερμές ακτίνες του ήλιου κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.⁸²

Αυτή την εποχή, για την εξάπλωση των επιδημιών, πολύ σημαντικές ήταν οι αδιάκοπες μετακινήσεις των πληθυσμών, τόσο μετά την άλωση της Πόλης το 1453, όσο και μετά τη διαδοχική κατάκτηση από τους Οθωμανούς των λατινοκρατούμενων ή βενετοκρατούμενων περιοχών, όπως της Πελοποννήσου, της Κύπρου και τελικά της Κρήτης.^{41,59} Πράγματι, το τεράστιο προσφυγικό ρεύμα του πληθυσμού, όχι μόνο απειλούνταν από ασθένειες, αλλά το ίδιο τις μετέφερε στο νέο τόπο εγκατάστασης του. Στην «*Εκθεσι χρονική*», η επιδημία στην Κωνσταντινούπολη του 1470 οφείλεται στο γεγονός ότι ήλθαν «*ασυνήθεις αιχμάλωτοι εκ διαφόρων τόπων*», ενώ ο ΨευδοΔωρόθεος γράφει: «*έγινεν ουν θανατικόν μέγαν και εξάισιον διότι ήλθον οι σκλάβοι οι ταλαίπωροι χριστιανοί από πολλούς τόπους και ήσαν ασυνήθιστα του τόπου...*»^{59,62}.

Γενικά οι διάφοροι κατακτητές δεν είχαν το ίδιο ανεπτυγμένο υγειονομικό σύστημα και έτσι δίνεται η ευ-

¹ Συνήθως αναφέρεται στις πηγές ότι το έτος που εμφανίζονταν η πανώλη ήταν ελεύθερο από άλλες επιδημίες. Ακόμη για να πούμε με ασφάλεια ότι πρόκειται για επιδημία πανώλης πρέπει, σύμφωνα με τα επιδημιολογικά δεδομένα, να έχουμε ενημέρωση για τον επιδημιολογικό κύκλο της νόσου, την έντασή της, την περιοδικότητά της και την κλινική της εικόνα. Όμως ποτέ οι πληροφορίες από τις πηγές δεν καλύπτουν όλα αυτά τα δεδομένα. Ιδιαίτερα τις πρώτες ημέρες που εμφανίζεται η πανώλης είναι δύσκολη η διαφορική διάγνωση από άλλα λοιμώδη νοσήματα, τα οποία εμφανίζονται με παρόμοια κλινικά συμπτώματα και σημεία. Μερικά από τα νοσήματα αυτά είναι η τουλαραμία, το αφροδίσιο λεμφοκοκκίωμα, διάφορες λεμφαδενίτιδες, που προκαλούνται από στρεπτόκοκκους και σταφυλόκοκκους, η λοιμώδης μονοπυρήνωση, η νόσος 'έξ' ονύχων γαλής, λεπτοσπείρωση, κ.ά.⁸⁰

Εικόνα 1-8. Βιβλία διαφόρων περιηγητών και κληρικών.

καιρία να βλέπει κανείς παράλληλα τη νοσηρότητα σε τόπους με εντελώς διαφορετική υγειονομική οργάνωση. Όπως διαπιστώνεται από την επιδημιολογία της εποχής και στις λατινοκρατούμενες ή βενετοκρατούμενες περιοχές οι επιδημίες πανώλης εμφανίζονται το ίδιο απειλητικές, σε διάφορα χρονικά διαστήματα, όπως και στα μέρη που βρίσκονταν υπό την οθωμανική κυριαρχία.

Τον 16^ο αιώνα όλες οι περιπτώσεις εμφάνισης της πανώλης είχαν σχέση με πολεμικές επιχειρήσεις, αφού εκείνη την εποχή ο πόλεμος και η πανώλη συμβάδιζαν. Οι συνεχείς πόλεμοι της εποχής, όπως οι βενετοτουρκικοί, αποτελούσαν ένα πρόσφορο έδαφος για να αποδεκατίζονται από τις επιδημίες οι πολιορκούμενοι, λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών και των πολυάριθμων δυσκολιών που αυτοί αντιμετώπιζαν. Σύμφωνα με τις πηγές, οι γνώσεις για τη μετάδοση των ασθενειών τον 14^ο και 15^ο αιώνα εκφράζονταν στην αντίληψη του Ιπποκράτη «περί αέρων, υδάτων, τόπων».⁵⁷ Υπήρχε δηλαδή μια στενή σχέση μεταξύ φύσης – ανθρώπου και ασθένειας, σύμφωνα με τη λογική ότι ο τόπος, ο γεωγραφικός παράγοντας,

αποτελούσε την πρώτη αιτία κάθε ασθένειας και κυρίως κάθε επιδημικής ασθένειας. Οι ασθένειες δηλαδή, δεν είχαν οι ίδιες μία δική τους ταυτότητα, μία νοσολογική οντολογία. Υπήρχε μονάχα ο τόπος, αλλά και η κράση του ίδιου του ασθενή, που καθόριζαν κατά πόσο μία επιδημία θα ήταν καταστρεπτική ή όχι. Οι παρατηρήσεις σύγχρονων της εποχής Ελλήνων και ξένων σχετικά με τη νοσηρότητα ή όχι ενός τόπου και την επίδραση των κλιματολογικών συνθηκών στην υγεία και τη ζωή των κατοίκων του είναι διαχρονικά άφθονες. Οι επιδράσεις αυτές θεωρούνταν κατά τόπους είτε θετικές, είτε αρνητικές.⁴⁷ Ενίοτε όμως στον ίδιο τόπο η διεύθυνση των ανέμων ή η ύπαρξη καταιγίδων μπορούσαν να έχουν θετική ή αρνητική επίδραση στην εμφάνιση επιδημιών, όπως π.χ. στην Κωνσταντινούπολη, όπως περιγράφει ο Sonnipi, η διεύθυνση και η δύναμη των ανέμων συμβάλλουν στο να αυξάνουν ή να μειώνουν τη δράση της πανώλης. Όταν φυσάει βόρειος άνεμος εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη οι πιο μεγάλες πανωλεθρίες. Βλέπει κανείς ότι σ' αυτή την ίδια την πόλη μια φοβερή καταιγίδα σταμα-

τάει ξαφνικά τα αποτελέσματα της μόλυνσης.²

Παραδείγματα θετικής επίδρασης του κλίματος στην υγεία

Ως ενδεικτικά παραδείγματα θετικής επίδρασης των κλιματολογικών συνθηκών στην υγεία των κατοίκων έχουμε την πόλη των Αθηνών κατά τον 16^ο αιώνα, στην οποία ο αέρας από τα γύρω βουνά είναι πολύ ευεργετικός για την υγεία των κατοίκων.^{55, 27}

Επίσης τον 18^ο αιώνα σχετικά με τις θετικές επιδράσεις του κλίματος κάνει αναφορά ο Saint Sauveur για το νησί των Παζών, την Κέρκυρα και την Πάργα. Γράφει ότι στους Παζούς το κλίμα, όπως και στην Κέρκυρα, είναι αρκετά εύκρατο και οι κάτοικοι σε γενικές γραμμές φαίνονται να είναι εύρωστοι και υγιείς, εκτός από αυτούς που ζουν κοντά στο λιμάνι του Γαΐου.³² Σύμφωνα με τον ίδιο η καλή υγεία των κατοίκων της Πάργας οφείλεται στην επίδραση των βίαιων ανέμων. *Το κλίμα στην Πάργα είναι από τα πιο υγιεινά. Οι άνθρωποι εκεί γενικά φαίνονται υγιείς και φθάνουν σε προχωρημένη ηλικία. Το αίμα τους είναι καλό και οι γυναίκες έχουν αυτή την απλή ομορφιά, αυτά τα ζωντανά χρώματα της φύσης, που μάταια τα ψάχνει κανείς στις πόλεις... Οι πιο συχνές αρρώστιες είναι τα κρυολογήματα, οι πλευριτίδες... Ο Παργινός ζει ανάμεσα σε ουρανό και νερό, αναπνέει καθαρό αέρα, θρίσκειται εκτεθειμένος σε βίαιους ανέμους, οι οποίοι σταματούν την εφίδρωση που προκαλείται από τις σκληρές δουλειές της εξοχής.*^{59, 31}

Το κλίμα της Κρήτης (εικ. 9, 10) είναι το πιο υγιεινό του κόσμου, σύμφωνα με τον Sonnini. Σχολιάζει δε ότι ο Ιπποκράτης έστειλε εκεί τους αρρώστους του να αναπνέουν τον καθαρό αέρα και θα τους συμβούλευε να πάνε να μείνουν εκεί εάν αυτή η φανταστική χώρα μπορούσε να σταματήσει να μολύνεται από την παρουσία και την κυριαρχία των βαρβάρων.³³ Γράφει σχετικά: *Κάτω από ένα ουρανό που ο πατέρας της Ιατρικής θεωρούσε ότι ήταν υπεύθυνος για την υγεία των ανθρώπων, το ανθρώπινο είδος οφείλει φυσικά να αισθανθεί τις επίσης ωφέλιμες επιδράσεις. Είναι αυτό που εισπράττει ο παρατηρητής*

μόλις εισέλθει στη νήσο Κρήτη.³³ Επίσης αναφέρει ότι με εξαίρεση τη λέπρα, που εισήχθη από την Ασία³ και με τις προφυλάξεις που παίρνουν για να την εξαφανίσουν, όπως την εξαφάνισαν στην Γαλλία, που έκανε μία από τις τρομερές παρουσίες της λόγω των Σταυροφόρων, δεν υπάρχει άλλο μολυσματικό νόσημα στην Κρήτη. *Δεν μιλάω για την πανώλη, η οποία στις χώρες όπου κάθε μέτρο προσοχής αγνοείται, μπορεί να εισδύσει τυχαία. Το νερό είναι εδώ επίσης καλό, όπως και ο αέρας που κατεβαίνει από όλες τις μεριές των βουνών.*³⁴

Κατά τον ίδιο, στη Σάμο, το Βαθύ, το κλίμα είναι υγιεινό, ο αέρας καθαρός και τα νερά άφθονα.³⁴ Τον ίδιο αιώνα, ο Olivier αναφέρεται στο καλό κλίμα της Κωνσταντινούπολης. (εικ. 11, 12) Ο αέρας, γράφει, ανανεώνεται εύκολα και απομακρύνει τα μιάσματα που προκαλούν μεγάλη μόλυνση. Το κλίμα είναι εύκρατο, οι άνθρωποι γενικά έχουν καλή υγεία και δεν εκτίθενται στις συνηθισμένες αρρώστιες της ανθρωπότητας. *Όλα αυτά τα έχει η Κωνσταντινούπολη και θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η πόλη θα ήταν μια από τις πιο υγιεινές του κόσμου εάν μια φοβερή αρρώστια δεν προκαλούσε συχνές πανωλεθρίες και σκότωνα από καιρού εις καιρόν ένα μέρος των κατοίκων.*²⁶ Κατά τον Olivier, εάν εξαιρέσει κανείς την πανώλη⁴, της οποίας η αιτία φαίνεται ξένη με το κλίμα, δεν εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη ντόπιες ασθένειες και οι ξένοι που φθάνουν σ' αυτή την πόλη δεν έχουν να φοβούνται καθόλου για την κακή επίδραση ενός επικίνδυνου κλίματος και ανθυγιεινών συνθηκών.²⁶ Ο Egmont αναφέρει ότι στα Πριγκιπωνήσια ο αέρας είναι επίσης πολύ υγιεινός¹³ και ότι ο αέρας της Ρόδου υπερτερεί των άλλων νησιών του Αρχιπελάγους.¹³ Όταν όμως το νησί το επισκέπτεται ο λοιμός, πράγμα που δεν είναι ασύνηθες, τα σπίτια τους στην εξοχή είναι κατάλληλα για να μειώσουν τα φοβερά αποτελέσματα αυτής της καταστροφής και έτσι οι άνθρωποι αποσύρονται από την πόλη και καταφεύγουν σ' αυτά.¹³

Κατά τον 19^ο αιώνα ο Σκαρλάτος Βυζάντιος⁵ αναφέρεται κυρίως στη θετική επίδραση του κλίματος της Κωνσταντινούπολης και των γύρω περιοχών στην υγεία των κατοίκων.⁶ Ο Griffiths τον ίδιο αιώνα μιλάει για τις υγιεινές επιδράσεις του αέρα της Σμύρνης, στις οποίες οφεί-

² Μάλιστα ο Sonnini σχολιάζει εδώ ότι αυτές οι παρατηρήσεις δεν του φαίνονται ότι συνηγορούν με τα συμπεράσματα μερικών σοφών της εποχής που αποδίδουν την πανώλη στα έντομα, όπως έχουν πιστέψει ότι βρήκαν την αιτία της ψώρας και των άλλων ασθνεϊών του δέρματος στα μικρά έντομα της ίδιας κατηγορίας. Και αυτή η γνώμη που στηρίζεται σε κάποιες αναφορές δεν θα πρέπει να απορριφθεί, αλλά να εξεταστεί με προσοχή, γιατί έτσι θα οδηγούσε στην εύρεση της αιτίας αυτού του κακού, που είναι το πιο ενεργό και το πιο σκληρό που έχει βασανίσει την ανθρωπότητα και φοβάται κανείς να το αντιμετωπίσει.³⁴

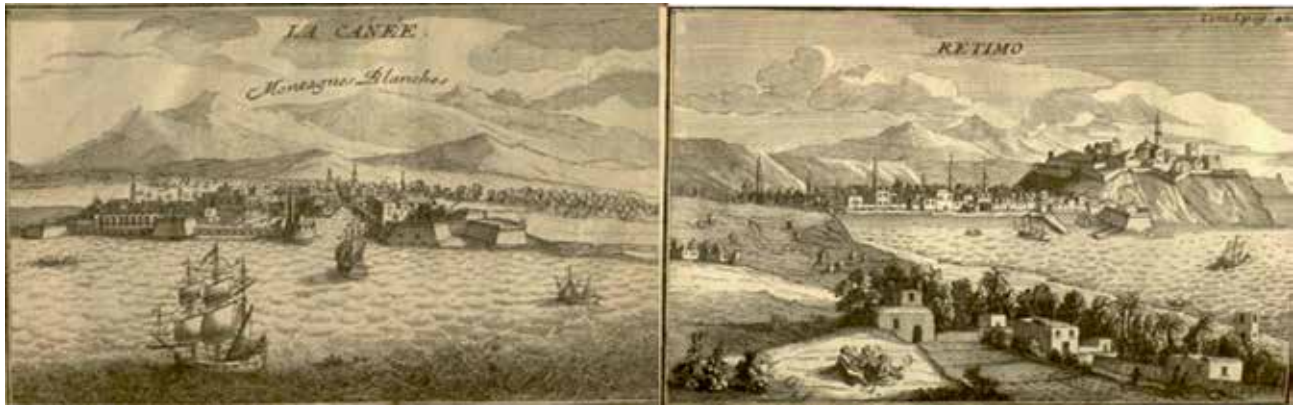
³ Είναι το είδος της λέπρας κοινό σε όλη την Ανατολή από το οποίο και θλέπει κανείς τόσα θύματα στην Κρήτη. Η λέπρα των Εβραίων γίνεται πιο σπάνια από μέρα σε μέρα.³⁴

⁴ Γράφει ο Olivier ότι καμία πόλη δεν εκτίθεται περισσότερο στην πανώλη από την Κωνσταντινούπολη, όπου ο αέρας εκεί είναι υγιεινός και δεν θλέπει κανείς στα προάστια ούτε στάσιμα νερά ούτε τόπους που έχουν προσβληθεί. Έχοντας, όπως φαίνεται γνώσεις επιδημιολογίας, γνωρίζει τον μολυσματικό χαρακτήρα της νόσου και γράφει ότι για να εμφανιστεί αυτή η αρρώστια σε μια πόλη πρέπει το μικρόβιο να προέρχεται απ' έξω.²⁶

⁵ Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος γράφει πολύ αργότερα και έχει ήδη γνώση της επιστημονικής προόδου, δηλαδή γνωρίζει τις επιστημονικές απόψεις για όλα αυτά από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και αργότερα κατά τον 19^ο αιώνα.^{47, 48}

⁶ Ο ίδιος θεωρεί ότι η επιδημία της πανώλης στην Κωνσταντινούπολη επηρεάζεται ιδιαίτερα από το είδος των ανέμων που πνέουν κατά το καλοκαίρι. Το είδος όμως των ανέμων θεωρεί ότι είναι υπεύθυνο και για άλλα πλην της πανώλης νοσήματα. Παρόλα αυτά, ο ίδιος θεωρεί την Κωνσταντινούπολη ως ένα από τους πιο υγιεινούς τόπους. Μάλιστα στο χωριό Κανδυλλί στο Βόσπορο, όπου διαμένουν Οθωμανοί, Αρμένιοι και λίγοι Έλληνες, θεωρείται ότι η καθαρότητα του αέρα, ο οποίος φημίζεται ως ο υγιεινότερος του Βοσπόρου, είναι από τους πιο κατάλληλους τόπους γι' αυτούς που αναρρώνουν από διάφορες ασθένειες.⁴⁸

Εικόνα 9-10.

Τα Χανιά και το Ρέθυμνο, από το βιβλίο του Turnefort.

Εικόνα 11-12.

Η Κωνσταντινούπολη, από το βιβλίο του Turnefort.

λεται η υγεία των κατοίκων, αλλά οι Ευρωπαίοι κάτοικοι δεν βασίζονται σ' αυτό για να μείνουν στην πόλη, όταν πλήττεται από πανώλη, η οποία επισκέπτεται κάθε χρόνο αυτές κατά τα άλλα γοητευτικές περιοχές.¹⁵ Επίσης, σύμφωνα με τον Clarke, ο αέρας της Ρόδου είναι πολύ υγιεινός και οι κήποι της έχουν εξαιρετικά φρούτα.³

Παραδείγματα αρνητικής επίδρασης του κλίματος στην υγεία

Το κλίμα όμως, σχετικά με συγκεκριμένα νοσήματα και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, μπορεί να έχει αρνητική επίδραση στην υγεία των ανθρώπων, σε μέρη που άλλοτε πιθανόν ασκούσε ευεργετική επίδραση.

Για την περιοχή του Τσιρίγουο περιηγητής Saint Sauveur τον 18^ο αιώνα γράφει: Στο Τσιρίγοτο κλίμα είναι πολύ εύκρατο, αλλά παρουσιάζει τις ίδιες μεταβολές,

όπως και στα άλλα νησιά. Ο αέρας αν και καθαρός, είναι πολύ επικίνδυνος, κυρίως για τα άτομα που έχουν προσβληθεί από φθίση. Οι κήλες επίσης είναι μια τοπική νόσος. Υπολογίζεται ότι το ένα πέμπτο του πληθυσμού πάσχουν από αυτή την πάθηση. Οι γιατροί της περιοχής την αποδίδουν στην ποιότητα του αέρα... Εντούτοις αυτές οι κήλες μπορεί να είναι μια κληρονομική ασθένεια, ή ίσως επακόλουθο της υπερβολικής χρήσης του λαδιού και των λαχανικών στη διατροφή τους.³² Για τη Βόνιτσα γράφει ότι οι κάτοικοι το φθινόπωρο, είναι ιδιαίτερα ευπαθείς στις πλευρίτιδες και υποχρεώνονται να παραμένουν πολύ καλά ντυμένοι για να τις προλαμβάνουν. Επιπλέον ο βλαβερός αέρας, η ποιότητα των υδάτων τα οποία χρησιμοποιούν οι κάτοικοι του εσωτερικού συμβάλλουν σε αυτές τις ασθένειες. Υπάρχουν διάφορα ρυάκια που προμηθεύουν νερό προς κατανάλωση. Τα ρυάκια αυτά είναι περιτριγυρισμένα από πλατάνια, τα φύλλα των οποίων είναι καλυμμένα από ένα είδος βλαβερού χνουδιού,

που πέφτουν το φθινόπωρο στα ρυάκια και μολύνουν τα νερά τους...³²

Για την Πρέβεζα κάνει αναφορά στις θανατηφόρες επιδράσεις του κλίματος της. Στην Πρέβεζα η γειννίαση με τα όρη της Αλβανίας, που είναι καλυμμένα με χιόνια, τα έλη, οι βάλτοι του κόλπου της Άρτας, προκαλούν επικίνδυνες μεταβολές στην ατμόσφαιρα. Με τις ζέστες του καλοκαιριού, οι απρόβλεπτες αλλαγές του καιρού από Νότιους σε Βόρειους αναγκάζουν τους Πρεβεζάνους να παραμένουν πάντα καλά καλυμμένοι. Οι πιο κοινές ασθένειες είναι το κρύωμα, η πνευμονία. Δεν έχουν περάσει περισσότερα από επτά έως οκτώ χρόνια που το κλίμα της Πρέβεζας ήταν θανατηφόρο για μεγάλο μέρος των ανθρώπων. Η πλειοψηφία των κατοίκων, αποκλεισμένοι, έφεραν στο κιτρινωπό τους πρόσωπο, το αποτύπωμα των θανατηφόρων επιδράσεών του. Μειώθηκαν κατά πολύ με την αύξηση του πληθυσμού και κατά συνέπεια και με τις φωτιές που καθάρισαν τον αέρα...³²

Στην Κύπρο, οι περισσότεροι περιηγητές που την επισκέφτηκαν μιλούσαν για τη ζέστη και τον «ανθυγιεινό αέρα» του νησιού. Το 1717 ο Γάλλος Πρόξενος M. de Cresmery ανέφερε ότι η Κύπρος είχε ένα από τα χειρότερα κλίματα στον κόσμο.⁷⁶ Το 1736 ο Ρώσος περιηγητής Βασίλειος Μπάρσκι ανέφερε ότι λόγω του ανθυγιεινού κλίματος και ιδιαίτερα στη Λευκωσία και τη Λάρνακα δεν είδε πολλά ηλικιωμένα άτομα, όπως σε άλλες χώρες.⁷⁶ Σύμφωνα με τον Egmont, οι κάτοικοι στην Κύπρο σπάνια φτάνουν σε μεγάλη ηλικία, πράγμα που οφείλεται προφανώς στον κακό αέρα.¹³

Ο Sonnini γράφει για το κλίμα της Κύπρου ότι το καλοκαίρι η ζέστη είναι υπερβολική, αλλά δεν είναι η ίδια σε όλα τα μέρη εξ' αιτίας των βουνών που την περιβάλλουν και έτσι εμφανίζεται με δύο διαφορετικές θερμοκρασίες.³³ Γράφει δε σχετικά: *Λόγω του πολύ ζεστού και υγρού κλίματος στην Κύπρο υπάρχουν πολλά έντομα, τα μολυσμένα πτώματα των οποίων μολύνουν τον αέρα και προκαλούν μόλυνση και το θάνατο. Ποιος δεν γνωρίζει αν δεν είναι μια από τις κυριότερες αιτίες της διατήρησης της πανώλης στην Ανατολή;*³³ Επίσης κατά τον Sonnini και η Σαντορίνη δεν έχει καλό κλίμα, αφού οι αναθυμιάσεις του ηφαιστείου της, τις οποίες αναπνέουν οι κάτοικοι, έχουν μεγάλη επίδραση στην υγεία τους.³³ Για αναθυμιάσεις που επηρεάζουν αρνητικά το κλίμα και τον αέρα ο ίδιος περιηγητής αναφέρεται και στη νήσο Μήλο. (εικ. 13) *Σε κάποια απόσταση από την πόλη της Μήλου μου έδειξαν ένα άνοιγμα στη γη απ' όπου έβγαιναν δηλητηριώδη αέρια. Αν τοποθετούσες ένα ζώο μόνο στην είσοδό*

*του έπεφτε νεκρό, ή κάποιοι άνθρωποι που το αγνοούσαν αυτό και κατέβηκαν προς τα μέσα χάθηκαν. Ο M. de Choisier-Gauffier μου είπε ότι έπεισε τους κατοίκους ότι απ' αυτό το υπόγειο άνοιγμα έβγαιναν αναθυμιάσεις που έκαναν τους κατοίκους της πόλης τους να υποφέρουν από κάποιες ασθένειες και να πεθαίνουν.*³³ Γενικά επισημαίνει ότι ο αέρας της Μήλου είναι τόσο ανθυγιεινός που είναι επικίνδυνο να μένεις εκεί. Πιο καλή θεωρείται η θερμοκρασία των Αργυρουσών.³⁴

Για την αρνητική επίδραση του κλίματος στην υγεία των κατοίκων μιλάει και ο Rouqueville (εικ. 14) κατά τον 19^ο αιώνα⁷, αλλά και ο περιηγητής Williams, ο οποίος γράφει για την Πάτρα το 1817: *Το κλίμα στην Πάτρα είναι ιδιαίτερα αποπνικτικό τους καλοκαιρινούς μήνες και οι Γάλλοι κάτοικοι θεωρούν απαραίτητο για να έχουν την υγεία τους να αποσυρθούν στην εξοχή ανάμεσα στα βουνά.*²⁰ Ο Clarke, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, θεωρεί ότι η Κωνσταντινούπολη είναι χωρίς αμφιβολία ένα υγιές μέρος για κατοικία, αλλά για τα άτομα που δεν έζησαν εκεί αρκετά, ώστε να υποστούν τις περιπέτειες του κλίματός της⁸. Ο ίδιος αναφέρει ότι σε πολλά μέρη της Μ. Ασίας, της Ελλάδας, της Αιγύπτου και της Ιταλίας, μόνο η μικρή περίοδος του χειμώνα θεωρείται καλή για την υγεία. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού μια επίσκεψη στο Αρχιπέλαγος (ειδικά στη νήσο Μήλο), στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, θεωρείται ότι είναι ένα πέρασμα προς τον τάφο και σχεδόν σε όλες τις ακτές της Μαύρης θάλασσας και της θάλασσας του Αζώφ (βόρειο τμήμα της Μαύρης θάλασσας) είναι αδύνατο να ξεφύγεις από τις συνέπειες του κακού αέρα. Σ' αυτές τις περιοχές σμήνη από δηλητηριώδη έντομα με τα θύματα που προκαλούν, ειδοποιούν για την αποφυγή αυτής της θανατηφόρας ατμόσφαιρας.⁵ Την αρνητική επίδραση των ανέμων στη νοσηρότητα αναφέρει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος.⁴⁷ *Περί τα τέλη του Ιουλίου, όταν τον απαρκτίαν (τραμοντάναν) διαδεχθή ο εύρος (σιρόκος), ο καύσων καταντά ενίοτε ανυπόφορος, και τότε ήταν και η ακμή της πανώλης. Όθεν και όσα χωρία είναι αμέσως εκτεθειμένα εις τας δηλητηριώδεις πνοάς του ανέμου τούτου... ησθάνοντο δεινότεραν την προσβολήν της επιδημίας. Τότε συμβαίνει και το παράδοξον εκείνο νόσημα της αστροβολίας ή αεροβολίας (χαβά-βουρμάκ), το οποίον λίθιαν μονύμως ανέμων αποκαλούν οι κωπηλάται του Καταστένου, οι οποίοι και αισθάνονται πρώτοι την ολεθριαν επιρροήν του. Το νόσημα τούτο είναι τω όντι μίσημα δηλητηριώδες, μεταφερόμενον υπό του ανέμου, και διαδιδόμενον εν ακαρεί εις τους πνεύμονας και τας αρτηρίας δια των*

⁷ Ο Rouqueville αναφέρει ότι ο αέρας από τις λίμνες Βιθάρη και Βουθρωτό είναι τόσο μολυσμένος όσο και τα έλη της Ιταλίας και ότι τα αρνητικά αποτελέσματα αυτού του αέρα φαίνονται στο νησί της Κέρκυρας, όταν ο άνεμος φυσάει προς αυτή την κατεύθυνση. ³³ Κατά τον Rouqueville στην Ήπειρο το 1818 οι πυρετοί αποδίδονται στο εύκρατο κλίμα της Ηπείρου και εκδηλώνονται την άνοιξη και το φθινόπωρο. Πιστεύει ότι το κλίμα της Ελλάδος είναι γενικά ανθυγιεινό και οι πυρετοί είναι πολύ διαδεδομένοι. Έτσι πολλές φορές οι επιδημίες προκαλούνται από τους διαφορετικούς ανέμους που πνέουν κατά καιρούς. Ο Rouqueville συνιστά όμως να μην αποδίδονται όλες οι αρρώστιες στο κλίμα αποκλειστικά. Οι δυσεντερίες, οι οξείες φλεγμονώδεις παθήσεις, οι ρευματισμοί και άλλες νοσογόνες καταστάσεις προσβάλλουν κυρίως τους χωρικούς. ⁷¹

⁸ Αυτό το αποδίδει στις ξαφνικές αλλαγές της θερμοκρασίας που οφείλεται στο ρεύμα του αέρα μέσα από τα στενά, είτε από τη Μαύρη θάλασσα, ή τη θάλασσα του Μαρμαρά, που έχουν ως αποτέλεσμα να υφίστανται οι άνθρωποι τα πιο θανατηφόρα αποτελέσματα, λόγω του ότι εμποδίζεται η εφίδρωση. ⁸

π.χ. συνήθιζαν να κοιμούνται το καλοκαίρι στην ύπαιθρο. Εξ αιτίας της παίρνουν τριήμερες θέρμες και άλλα κακά ακόμη χειρότερα. Στην περιοχή της Λευκίμμης στα νότια της Κέρκυρας, λόγω των πολλών ελών οι κάτοικοι πλήττονταν από διαλείποντες πυρετούς (ελονοσία).⁶³

Ο περιηγητής Saint Sauveur, τον 18^ο αιώνα, αναφέρεται στον μολυσμένο αέρα από τις αναθυμιάσεις των βάλτων και την εμφάνιση παρατεταμένων πυρετών στην περιοχή των Γουβιών της Κέρκυρας και την περιοχή του Γαΐου των Παξών. Γράφει σχετικά: *Το χωρίο Gouin (Γουβιά) στην Κέρκυρα δεν είναι πολύ αξιοσημείωτο. Ο πληθυσμός του περιορίζεται σε εργαζομένους σε ναυτιλιακές εργασίες που ήταν υποχρεωμένοι να απομακρύνονται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Ο αέρας, μολυσμένος από τις αναθυμιάσεις των πολυάριθμων βάλτων που γειτνιάζαν με τα σπίτια και από τα ρηγά νερά του λιμανιού, προκαλεί πυρετούς ιδιαίτερα εκτενείς...*³¹

Στους Παξούς, το κλίμα, όπως στην Κέρκυρα, είναι αρκετά εύκρατο. Οι κάτοικοι σε γενικές γραμμές είναι εύρωστοι και δείχνουν να είναι υγιείς, με εξαίρεση τα μέρη που γειτνιάζουν με το λιμάνι του Γαί, (Γαΐου) όπου τα έλη, κατά τη διάρκεια της ζέστης του καλοκαιριού, αναδίδουν αναθυμιάσεις που μολύνουν τον αέρα. Συναφές με το παραπάνω είναι και η επίδραση των ανέμων που διασταυρώνονται στο διπλό στόμιο του λιμανιού αυτού. Όσοι από τους νησιώτες έχουν την σταθερή τους κατοικία σε αυτό το μέρος είναι ευπαθείς σε τριταίους πυρετούς, οι οποίοι όμως ευτυχώς δεν έχουν μεγάλη διάρκεια. Θα ήταν ίσως δυνατόν να αντιμετωπίσουμε εν μέρει αυτό το μειονέκτημα εμβασθύνοντας αυτά τα έλη, τα οποία καθώς αποτελούνται από λάσπη, θα καθιστούσαν την διαδικασία πιο εφικτή.³¹

Σχετικά με το νησί της Αγίας Μαύρας (το τμήμα του νησιού που βρίσκεται απέναντι από την ξηρά και κυρίως κοντά στην πόλη), αναφέρει ότι οι κάτοικοι είναι ευπαθείς σε τριταίους πυρετούς: Στο νησί της Αγίας Μαύρας⁴¹, ...το κλίμα είναι ιδιαίτερα εύκρατο κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου και του χειμώνα, αλλά την άνοιξη και κυρίως το καλοκαίρι, υποφέρουμε από υπερβολική ζέστη. Ο αέρας δεν είναι και πολύ υγιεινός στο τμήμα του νησιού που είναι απέναντι από την ξηρά και κυρίως κοντά στην πόλη εξαιτίας των αναθυμιάσεων από τα ρηγά και στάσιμα νερά των αβαθών νερών που την περιβάλλουν. Οι ανατολικοί άνεμοι συμβάλλουν ακόμα περισσότερο στη νοσηρότητα εξαιτίας των δύσοσμων ατμών που μεταφέρουν από τον κόλπο της Άρτας και που προκαλούν πολλούς τριταίους πυρετούς...³¹

Ο ίδιος θεωρεί επικίνδυνο το κλίμα της Βόνιτσας κυρίως για τους ξένους, αλλά και για τους ντόπιους, όπου οι τριταίοι πυρετοί και οι πλευρίτιδες είναι πολύ συχνά νοσήματα. Το κλίμα της Βόνιτσας είναι πολύ νοσηρό και επικίνδυνο για τους ξένους. Ο αέρας είναι μολυσμένος

από τις αναθυμιάσεις των βάλτων, των ελών, των λιμνών των γειτονικών περιοχών. Κάθε μέρα, μέχρι το μεσημέρι, ο αέρας φυσάει Βορειοανατολικά του κόλπου της Άρτας, το απόγευμα η κατεύθυνσή του γυρνάει σε Βόρεια, περνάει από τα δάση, τα τέλματα και συμβάλλει έτσι στην αύξηση της νοσηρότητας. Οι τριταίοι πυρετοί είναι πολύ κοινοί, γιατρεύονται δύσκολα και τελικά προκαλούν αποφράξεις. Οι κάτοικοι φέρουν στα πρόσωπά τους το αποτύπωμα του κλίματος.³¹

Κατά τον Sonini, το 1778 στη Θεσσαλονίκη οι άνθρωποι θερίζονταν από τις επιδημίες. Ο πληθυσμός της περιοχής υπέφερε από θέρμες. Αλλά το ανθυγιεινό του αέρα εκεί είναι η αιτία επίσης των πυρετών που έρχονται το φθινόπωρο, βοηθώντας την πανώλη σ' αυτές τις φοβερές πανωλεθρίες. Αυτό το ανθυγιεινό κλίμα καταστρέφει τους ανθρώπους. Τα στάσιμα νερά συγκεντρώνονται ανάμεσα στην πόλη και τον ποταμό Βαρδάρη, τον οποίο οι Τούρκοι ονομάζουν Verdac και ο οποίος χύνεται στο βάθος του κόλπου. Απ' αυτά τα έλη, που ήταν εύκολο να προλάβεις το σχηματισμό και να τα εξαφανίσει κανείς επίσης εύκολα, προέρχονται πολυάριθμα μικρόβια μόλυνσης για την ατμόσφαιρα της Θεσσαλονίκης και θανάτου για τους κατοίκους της.³⁴

Σύμφωνα με τον Σικελό περιηγητή Scrofani το 1795, στο Μωριά υπάρχουν στεκούμενα νερά που βαλτώνουν πάνω στον Ισθμό και από κει προέρχονται οι θέρμες.^{73,62}

Το 1792 ο Γάλλος περιηγητής Olivier λέει ότι η περιοχή της Καλλονής στη Μυτιλήνη (εικ. 15) μαστιζόταν από τις θέρμες εξαιτίας των βάλτων.^{73,62}

Κατά τον Sonnini το 1797, στη νήσο Μήλο, στην πόλη, η κακή ποιότητα του νερού που πίνουν είναι πιο ολέθρια ακόμη και από μια ατμόσφαιρα εμποτισμένη με αναθυμιάσεις θείου, που μολύνουν το αίμα και τους χυμούς και κάνουν αυτή την πόλη μια κατοικία πολύ επικίνδυνη και θα την μετατρέψουν σε μία έρημο. Οι ξένοι φοβούνται ακόμη να παραμείνουν και στιγμιαία, ίσως κατά τη διάρκεια της μεγάλης ζέστης του καλοκαιριού, και αυτές οι ολέθριες επιδράσεις γίνονται αισθητές και στα σκάφη που είναι στο λιμάνι. Όλοι σχεδόν οι κάτοικοι αυτής της πόλης έχουν τα πόδια τους πρησμένα, υπόκεινται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού σε πυρετούς διαλείποντες ή υφέσιμους, που τους δημιουργούν εμπόδια σχεδόν αθεράπευτα.³⁴

Τον 18^ο αιώνα η ελονοσία ή μαλάρια ήταν ενδημική στην Κύπρο, λόγω του κλίματος και της μορφολογίας του εδάφους, κυρίως στις ελώδεις περιοχές της Λάρνακας και της Αμμοχώστου. Οι κάτοικοι αποκαλούσαν την ελονοσία «η θέρμη της Κύπρου», αφού η νόσος λυμναιίνεται μονίμως το νησί. Σύμφωνα με τον Egmont, οι κάτοικοι στην Κύπρο σπάνια φτάνουν σε μεγάλη ηλικία, πράγμα που οφείλεται προφανώς στον κακό αέρα. Ο Egmont αναφέρει ότι οι κακοήθεις πυρετοί είναι συχνοί εκεί, ιδίως προς

¹¹ Η Λευκάδα ονομάζονταν νησί της Αγίας Μαύρας μεταξύ του 14^{ου} και του 19^{ου} αιώνα.³¹

Εικόνα 15.
Μυτιλήνη, από το βιβλίο του Turnefort.

το τέλος του καλοκαιριού και ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους, αν και ήταν άνοιξη, μια μεταδοτική ασθένεια σάρωσε μεγάλο αριθμό ανθρώπων στη Λευκωσία. Αλλά ο αέρας, σημειώνει, είναι πιο επιβλαβής στην Αμμόχωστο και τη Λάρνακα, εξ' αιτίας των αναθυμιάσεων που αναδύονται από τις αλυκές στη γειτονική περιοχή. Στη δε Λάρνακα ο αέρας είναι περισσότερο ανθυγιεινός όταν ο ήλιος είναι πάνω από τον ορίζοντα.¹³

Ο ίδιος αναφέρει ότι στη Σμύρνη απολαμβάνει κανείς το καλοκαίρι τη δροσιά του ανέμου που ονομάζεται Talbat, χωρίς την οποία η ζέστη θα ήταν ανυπόφορη. Όταν αυτός ο δροσερός αέρας μειώνεται κάποια στιγμή, οι κάτοικοι προσβάλλονται από ένα κακόηθη πυρετό, λίγο κατώτερο από την πανώλη.¹³

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η ελονοσία ήταν μαζί με την πανώλη μία ευρύτατα διαδεδομένη ασθένεια, όπως παρατηρούν οι Αγγλοι περιηγητές και κάποιες εποχές σε μερικά μέρη της Ελλάδας υπερίσχυε, σύμφωνα με τον περιηγητή Williams.²⁰ Ιδιαίτερα οι ακτές της Πελοποννήσου προσβάλλονται από αυτήν, όπως μερικά μέρη της Βοιωτίας και της Θεσσαλίας, τα μέρη της Αλβανίας που βρίσκονται απέναντι από την Κέρκυρα και η πεδιάδα του Μαραθώνα.²⁰ Σύμφωνα με τον Clarke, από τη Θεσσαλονίκη (εικ. 16) προς τη Νεάπολη, στην κοιλάδα του Λαγκαδά και του Βελεστίνου η γη είναι χαμηλή και ελώδης. Στην περιοχή της λίμνης του Αγίου Βασιλείου ο αέρας είναι πολύ κακός, αλλά η γη ανεξάρτητα από την υδάτινη κατάσταση καλλιεργούνταν.⁸ Διασχίζοντας τον ποταμό Στρυμώνα, γράφει, μέσω μιας γέφυρας, πηγαίνοντας στην Αμφίπολη, είδαμε τη νοτιοδυτική πλευρά του ποταμού γεμάτη με δεξαμενές από στάσιμα νερά και τον αέρα να είναι πολύ ανθυγιεινός.⁸ Κοντά στη Βιστωνίδα λίμνη ο αέρας είναι δηλητηριώδης κατά το καλοκαίρι και η γύρω γη είναι πολύ λίγο καλλιεργημένη, περιορίζοντας έτσι την αφθονία της τροφής η οποία προέρχεται κυρίως από είδη αλιείας της λίμνης.⁸ Λέγεται ότι η ελονοσία ήταν πιο συχνή στις πόλεις, αλλά ολόκληρες αγροτικές περιο-

Εικόνα 16.
Χάρτης περιοχής Μακεδονίας, από το βιβλίο του Turnefort.

χές σε τοποθεσίες ελώδεις ή κοντά σε ορυζοκαλλιέργειες υπέφεραν σοβαρά. Γενικά η ελονοσία στην Ελλάδα ήταν ενδημική νόσος. Αυτοί που είχαν οικονομική άνεση το καλοκαίρι εγκατέλειπαν τις κατοικίες τους και αποσύρονταν στα βουνά για να την αντιμετωπίσουν.¹ Στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή Clarke το 1801, δεν υπήρχε κανείς από τους κατοίκους της εξοχής, που δεν είχε την εμπειρία περιστασιακών προσβολών από διαλείποντες πυρετούς. Μάλιστα ο ίδιος ο περιηγητής παρ' όλιγο να πεθάνει, όπως περιγράφει, από ένα πονόλαιμο τόσο έντονο που δεν μπορούσε να ανοίξει το στόμα του.¹²

Εικόνα 17.
Χάρτης Αττικής, από το βιβλίο του Spon.

Στην Αττική, (εικ. 17) ο Clarke αναφέρει ότι ο αέρας στην περιοχή του Κηφισού προς την Ακαδημία είναι πολύ ανθυγιεινός κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, πράγμα που οφείλεται στην υγρασία του εδάφους και στο ότι δεν αποστραγγίζεται.⁷ Έτσι η ελονοσία πλήττει την περιοχή της Αθήνας. Επίσης στην περιοχή του Μαραθώνα κάνει λόγο για έλη με στάσιμα νερά, αλλά συμπληρώνει ότι το κλίμα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του χειμώνα είναι θαυμάσιο.⁸ Αναφέρει μάλιστα ότι ο διερμηνέας

¹² Φυσικά δεν γνωρίζουμε εάν επρόκειτο για ελονοσία.⁴

τους, αφήνοντας τον Μαραθώνα και πηγαίνοντας προς τη Θήβα παρουσίασε κρίση πυρετού από ελονοσία, που ίσως προέρχεται από αυτά τα έλη του Μαραθώνα. Ελονοσία παρουσιάζει και η περιοχή της Ελευσίνας.⁷ Στο νομό Φθιώτιδας, σύμφωνα με τον Clarke, η ελώδης περιοχή μετά τις Θερμοπύλες, έχει τον χειρότερο αέρα όλης της Ελλάδος και πολλά έλη, στους δε πρόποδες του Ολύμπου συνάντησαν τον χειρότερο βάλτο που είχαν ποτέ περάσει και όλη η περιοχή ήταν πολύ ανθυγιεινή, όπως και κοντά στην Κατερίνη το μέρος ήταν το πιο ανθυγιεινό, όπως ήταν και πολλά έλη της Ιταλίας.⁸ Ο Clarke χαρακτηρίζει τον αέρα της Λειβαδιάς πολύ κακό. *Την σκεπάζει συνήθως μια γαλακτώδης ομίχλη και οι κάτοικοι υποφέρουν από ελώδεις πυρετούς κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, οι δε ξένοι είναι πιο επιρρεπείς σ' αυτούς τους πυρετούς.*⁸ Επίσης ο ίδιος αναφέρει ότι ο Ορχομενός, δεν είναι ένας υγιής τόπος για να μείνεις το καλοκαίρι, διότι η γη είναι γενικά βαλτώδης και περιέχει δεξαμενές με στάσιμα νερά.⁸ Επίσης αναφέρει ότι το Ναύπλιο είναι ένα πολύ ανθυγιεινό μέρος, όπου οι άνθρωποι πλήττονται κάθε χρόνο από ελονοσία. Οι λίγοι έμποροι που κατοικούν εκεί γενικά έχουν σπίτια στην εξοχή και εγκαταλείπουν την πόλη τους καλοκαιρινούς μήνες. Ο ίδιος ο Clarke είχε πυρετό και όλοι από την ομάδα του είχαν επηρεαστεί από τον ανθυγιεινό αέρα.⁷ Αναφέρει ότι ο αέρας της Κορίνθου είναι τόσο κακός που οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τα σπίτια τους κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και πηγαίνουν στα εξοχικά τους.⁷ Ιδιαίτερα στον ισθμό της Κορίνθου οι άνθρωποι πάσχουν από ελονοσία και φαίνονται εξασθεμένοι σ' ένα μέρος με πολύ κακό αέρα.⁷ Παρόμοια ήταν η κατάσταση από τους ορυζώνες γύρω από το Άργος, όπου οι κίνδυνοι για την υγεία των ανθρώπων έγινε αιτία να ανακοπεί η καλλιέργεια του ρυζιού κατά τον περιηγητή William Leake.²² Επίσης για ελώδη μέρη και ανθυγιεινό αέρα, λόγω των λιμναζόντων υδάτων μιλάει ο Leake στην περιοχή της Γαστούνης, κατά την περιοδεία του στην Πελοπόννησο το 1805.²² Ο ίδιος περιηγητής περιγράφει ότι η πεδιάδα της Μαντινείας την εποχή αυτή είναι ελώδης όλους τους χειμερινούς μήνες, αλλά και ένα μεγάλο μέρος της άνοιξης.²² Για την περιοχή της Γαστούνης το 1817 γράφει και ο περιηγητής Williams ότι *η κατάσταση ήταν τόσο άσχημη στη Γαστούνη, ένα τόπο εμπορίου στην ακτή της Πελοποννήσου, που ο κύριος που διορίστηκε σύμβουλος μας μας είπε ότι θα κατοικούσε στα βουνά και θα πήγαινε στο λιμάνι της Γαστούνης μόνο όταν είχε δουλειά.*²⁰ Ο ίδιος ο Rouqueville κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στην Πελοπόννησο το 1816 μαστίζονταν από πυρετούς, που τον εμπόδισαν να συλλέξει κάποια φυτά στο δάσος.²⁹ Η Λαμία το 1801 ήταν ένας πολύ ανθυγιεινός τόπος σύμφωνα με τον Dodwell και τον Ι. Λεονάρδο, όπου ο αέρας

ήταν διεφθαρμένος και οι κάτοικοι ήταν ωχροί και αρρωστημένοι από τις θέρμες εξαιτίας των βάλτων και των γειτονικών ριζοχωρίων.⁷¹

Σύμφωνα με τον Clarke, μια φοβερή ελονοσία επικρατεί στη Θεσσαλονίκη το 1801 κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, κοντά στα στόμια όλων των ποταμών, στα σύνορα των λιμνών και σε όλες τις πεδιάδες, ιδιαίτερα εκεί που είναι φυτείες βαμβακιού.⁸ Μάλιστα στη μολυσμένη περιοχή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης συνάντησαν μεγαλύτερο κίνδυνο.⁸ Η Θεσσαλονίκη θεωρείται ανθυγιεινή πόλη κατά το 1812 και 1813, που την επισκέπτεται ο περιηγητής Henry Holland, ο οποίος αναφέρει ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα υπάρχει κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου, λόγω της γεινιάσης της πόλης με τα μεγάλα έλη της κορυφής του κόλπου. Οι διαλείποντες πυρετοί είναι πολύ συχνοί και ως γιατρός τους χορηγούσε θεραπεία με κινίνη την οποία έβρισκαν και στα μαγαζιά της πόλης.¹⁷

Το 1814, σύμφωνα με τον Rouqueville, η ελονοσία ενδημούσε στα Γρεβενά.^{75, 62} Ο ίδιος γράφει ακόμη για «θέρμες» των κατοίκων στην περιοχή της Αργολίδας, εξαιτίας των βάλτων και των ορυζώνων, στο χρονικό του το 1805⁷⁴ και ότι ο αέρας στην περιοχή γύρω από τη λίμνη της Καστοριάς είναι μολυσμένος και παρατηρούνται επιδημικοί πυρετοί στην πόλη και τα περίχωρα και κυρίως όταν κατά το φθινόπωρο επικρατούσε ξηρασία.²⁸

Το 1834, σύμφωνα με τον γιατρό Ιωάν. Βούρο οι διαλείποντες πυρετοί είναι ενδημικοί στη Νάξο και την Πάρο. Συγκεκριμένα στη Νάξο μόνο λίγες οικογένειες δεν υπόφεραν, ενώ στην Πάρο επικράτησε αρκετά ο διαλείπων πυρετός, αλλά ήταν καλοήθης και μετά δύο ή τρεις παροξυσμούς σταματούσε.¹³ Εμφανίζονται κυρίως στις αρχές Ιουνίου στη νήσο Σύρο, σχεδόν σε όλο το νομό και κατά μαρτυρία του γιατρού Ιωάν. Μυλωνά στην Ερμούπολη η αναλογία των νοσούντων από τέτοιους πυρετούς σε σχέση με άλλους νοσούντες ήταν 5:1. Επίσης αρρώστησαν στην Ερμούπολη 150 άνθρωποι. Στη νήσο Μήλο οι ασθενείς ανέρχονται περίπου στους 91, σύμφωνα με τον γιατρό Κ. Σγαμπίλλη, ενώ στα άλλα νησιά δεν απαριθμούν οι γιατροί τους νοσούντες από διαλείποντες πυρετούς. Σύμφωνα δε με μαρτυρίες όλων των γιατρών, οι διαλείποντες αυτοί πυρετοί παρουσίαζαν διάφορους τύπους, όμως πολλές φορές ήταν κακοήθεις και ελάμβαναν τη μορφή των *τυφωδών παθών*, που επικρατούσαν τότε. Η κατάσταση δε των ασθενών σ' αυτή την περίπτωση ήταν τόσο βαριά, ώστε στον δεύτερο και στον τρίτο παροξυσμό πέθαιναν.⁴⁶ Συχνά δε μεταβάλλονταν και οι τυφώδεις πυρετοί σε διαλείποντες (πράγμα που συμβαίνει, κατά μαρτυρία του Βούρου, όταν επικρατούν δύο ειδών νοσήματα, όπου λαμβάνει το ένα τους χαρακτήρες του άλλου).⁴⁶

¹³ Θεωρεί ως αιτία αυτών το σφοδρό αέρα, τις επικρατούσες πνευμονίες, την κακή θεραπεία αυτών, την αμνηρόρροια και ίσως τη γειτονία με τη θάλασσα, αφού πολλοί είχαν παρατηρήσει ότι τα εδάσμά τους φυτά περιείχαν μεγάλη ποσότητα αλυκών αλάτων⁴⁶. Την εποχή εκείνη δεν είχε ακόμη γίνει γνωστό το πλασμάδιο του Laveran, του αιτίου της ελονοσίας, και έτσι απέδιδαν τους πυρετούς σε άλλες αιτίες.

Στην Κύπρο, την κακοήθεια των πυρετών, τον 19^ο αιώνα, επιβεβαιώνει ο περιηγητής Clarke, ο οποίος γράφει ότι εκεί οι πυρετοί, σε αντίθεση με τις άλλες ακτές της Μεσογείου, είναι σχεδόν πάντοτε κακοήθεις.⁵ Ο περιηγητής Henry Light το 1814 που επισκέφθηκε την Κύπρο, αναφέρει ότι για να αποφύγει ένας Ευρωπαίος τη μάλαρια έπρεπε να εγκαταλείψει τις πεδιάδες και να πάει στα ορεινά μέρη από τον μήνα Ιούνιο μέχρι τον Οκτώβρη. Διαφορετικά θα υπέφερε από υψηλού πυρετούς, που ήταν πολύ επιθετικοί, κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών.²³ Στην ελονοσία στην Κύπρο τον Νοέμβριο του 1815 αναφέρεται ο Αγγλος περιηγητής William Turner, ο οποίος προσεβλήθη από τη νόσο και περιγράφει την κατάστασή του: *Ενώ βρισκόμουν εδώ (στο λιμάνι της Λάρνακας) με έπιασε ξαφνικά ο πυρετός με ρίγη, και ένοιωσα τόσο αδυναμία που, καθώς δεν μπορούσα να φτάσω στη Λάρνακα, ...*⁷⁶

Η ελονοσία φαίνεται ότι αποτελεί την πιο σπουδαία και πιο διαδεδομένη νόσο στα Επτάνησα καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και θεωρούταν πραγματική μάστιγα με φοβερές επιπτώσεις. Ο περιηγητής Williams που επισκέφθηκε την Κέρκυρα το 1817 γράφει ότι επικρατούσε η ελονοσία, λόγω των λιμαζόντων υδάτων και ήταν θανατηφόρα.²⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, στην Κεφαλλονιά, οι ελώδεις πυρετοί επικρατούσαν μερικές φορές, όπως και η πανώλης.²⁰ Αντίθετα, γράφει, η Ιθάκη δεν έχει ελονοσία τόσο καταστροφική όσο η γειτονική Κεφαλλονιά.²⁰

Την ίδια εποχή ο Βρετανός Επιθεωρητής των Στρατιωτικών Νοσοκομείων της Διοίκησης της Μεσογείου, John Davy, αναφέρει προς το Υπουργείο Αποικιών ότι ...αν δεν υπήρχε η ελονοσία, αυτά τα νησιά (Επτάνησα) θα ήταν ανώτερα από τη δική μας χώρα και από πολλά άλλα μέρη της Ευρώπης.¹⁰

Ο περιηγητής Hennen επισκέφθηκε την Κέρκυρα μεταξύ του 1820 και 1828 και μας περιγράφει ότι το νησί έχει πολλά στάσιμα νερά, μεγάλα έλη^{16,64} και το καλοκαίρι παρατηρούνται χολερικοί πυρετοί και το φθινόπωρο διαλείποντες. Οι τελευταίοι προσβάλλουν και ένα μεγάλο μέρος του στρατού.¹⁶ Επίσης, όπως και στην Κέρκυρα, η γεινίαση και άλλων νησιών της Επτανήσου με ελώδη μέρη της απέναντι Ηπειρωτικής ακτής και της Ακαρνανίας ή της περιοχής γύρω από τον Αχέροντα, συντελούν στην ανάπτυξη της ελονοσίας.^{60,64}

Σύμφωνα με τον Hennen, το 1830 παρουσίασε επιδημία ελονοσίας η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος και η Κεφαλλονιά.^{16,64} Στη Λευκάδα όμως η ελονοσία έπληττε ιδιαίτερα τους στρατιώτες, ώστε να αποτελεί το μόνο σοβαρό νόσημα γι' αυτούς.^{60,64}

Νοσηρότητα ανάλογα με την εποχή του έτους

Η πνευμονία παρατηρούνταν κατά τον χειμώνα. Στην Τήνο (εικ. 18-19) ο Zallony αναφέρει ότι η πλευρίτις και η περιπνευμονία απαντώνται πιο πολύ την άνοιξη.³⁸ Το άσθμα είναι κατά τον Zallony πολύ κοινό σε όλα τα νησιά του Αρχιπελάγους κατά τον 19^ο αιώνα. Είναι όμως πιο συχνό στην Τήνο.³⁸ Ο ίδιος αναφέρεται και στον πνευμονικό κατάρρο που απαντάται συχνά το χειμώνα στην Τήνο και που μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε φθίση.³⁸

Οι αρρώστιες που δεσπόζουν πιο συχνά στην Τήνο κατά τη διάρκεια των 4 εποχών του έτους σύμφωνα με τον Zallony είναι: *Την άνοιξη: πλευρίτις, περιπνευμονία, κυνάγχες του λαιμού, διαλείποντες πυρετοί, γαστρικοί πυρετοί, το ψιδράκιον psydracia (φλύκταινες), το οποίο κατά την πρώτη προσβολή συνήθως συγχέεται με την ψώρα (gale)*¹⁴. *Αυτή η αρρώστια ξεκινά το τέλος της άνοιξης και σταματά με το τέλος του καλοκαιριού.*³⁸ *Επίσης η ψώρα (gale), τα ουρτικάρια, κνησμός και άτονα έλκη στα κάτω άκρα. Το καλοκαίρι: Σπαστικό άσθμα, φθίση, πνευμονίες, δυσεντερίες, αιμορραγίες, αταξικοί και αδυναμικοί πυρετοί, επιλόχειοι και περιτοναϊκοί πυρετοί, άφθες παιδιών, επιμολυσμένη ψώρα, εξανθήματα με κνησμό, ουρτικάρια, ψιδράκιον, έρπητες, όχι όμως διαβρωτικοί, λειχήνες, κ.ά. Ειδικά οι αδυναμοαταξικοί (adynamoataxiques) πυρετοί*¹⁵ *που συνήθως είναι κακοήθεις, αναφέρονται από τον Zallony κατά την περιοδοεία του στην Τήνο τις αρχές του 19ου αιώνα. Εντάσσει τους πυρετούς αυτούς στις οξείες και πιο συχνές λοιμώξεις του καλοκαιριού. Όσον αφορά τις οξείες λοιμώξεις του καλοκαιριού οι πιο συχνές είναι οι αδυναμοαταξικοί (adynamoataxiques) πυρετοί που εμφανίζονται σχεδόν πάντα σε φλογιστικές καταστάσεις.*¹⁶ *Το φθινόπωρο: διαλείποντες πυρετοί, αδυναμικοί και αταξικοί, νευρικές ανωμαλίες, σοβαρές αποπληξίες, ύδρωπες, στα παιδιά αδενομεσεντερίτις. Εκτός από το έκζεμα και το μολυσμα-*

¹⁴ Η *Psydracia* είναι μια τοπική φλεγμονή του δέρματος, ίδια με την ψώρα (gale), και η μόνη διαφορά είναι η απουσία του ακάρεως. Υπάρχουν διάφορα είδη, όπως η συφιλιδική, η γαστρική, του σκορβούτου, κ.ά. ³⁷ Η *phydracia* δεν έχει το μολυσματικό χαρακτήρα, ούτε εξελίσσεται άσχημα. Απλά δημιουργεί ένα κνησμό τα θράδια, όταν πάνε για ύπνο. ³⁸

¹⁵ Σύμφωνα με το γιατρό P. H. NYSTEN, υπάρχουν 4 κατηγορίες αυτών των αδυναμικών-αταξικών πυρετών. Η πρώτη κατηγορία διακρίνεται από ένα χολερικό πυρετό και ο ασθενής παρουσιάζει μια τάση αδυναμίας. Αυτός ο τύπος θεραπεύεται. Η δεύτερη κατηγορία διακρίνεται επίσης από ένα χολερικού τύπου πυρετό, ο ασθενής εμφανίζει αδυναμία, η αναπνοή είναι αρκετά φυσιολογική, αλλά ο ασθενής πεθαίνει σε έξη ημέρες από την έκθεση στην αρρώστια. Η τρίτη κατηγορία αφορά πυρετό που την 3η ημέρα ο ασθενής εμφανίζει αδυναμικά χαρακτηριστικά με αταξικά φαινόμενα, καταβολή δυνάμεων, υψηλή θερμοκρασία σώματος, ξερή γλώσσα, πολύ έντονα κόκκινη στην κορυφή της και άσπρη στη βάση της, γρήγορη αναπνοή, υπνηλία, σύγχυση. Ο ασθενής πεθαίνει μετά τρεις ημέρες από την έκθεση στη νόσο. Ο τέταρτος τύπος αδυναμικού-αταξικού πυρετού χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη καταβολή δυνάμεων, γλώσσα ξερή και μαύρη, θλέμμα καταβεβλημένο, αξιοσημείωτη σύγχυση ιδεών, σφυγμό συχνό και μικρό και μια έντονη οσμή σκόρδου που βγαίνει από το σώμα του ασθενή. Η αναπνοή του είναι εργώδης. Πεθαίνει τρεις ημέρες μετά την έκθεση στη νόσο και οι πνεύμονές του περιέχουν αίμα.²⁵

¹⁶ Εδώ ο Zallony³⁸ αναφέρεται στο σύμπτωμα και όχι στο είδος της νόσου.

Εικόνα 18-19.

Νήσος Τήνος και γυναίκες της Τήνου, από το βιβλίο του Turnefort.

τικό κηρίο που απαντώνται κυρίως στα βρέφη, συχνό στα παιδιά ήταν και το *ανεμοπύρωμα*. Ο Zallony αναφέρεται στο ερυσίπελας (το καλούμενο ανεμοπύρωμα) κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου στην Τήνο.³⁸ Το χειμώνα: *αγγειοκινητικοί πυρετοί, φλογώδεις, πνευμονικός κατάρρους που μπορεί να οδηγήσει γρήγορα σε φθίση, ρευματισμοί, ερυσίπελας (ανεμοπύρωμα), απλή λαρυγγώδης κυνάγχη.*³⁸ Οι *χοιράδες* είναι πολύ σπάνιο νόσημα, ενώ η *αδενομεσεντερίτις, νόσος των παιδιών (είναι πιθανόν μια φλεγμονή των μεσεντερίων λεμφαδένων που κάνει την κοιλιά των παιδιών να είναι μεγάλη και σκληρή),* είναι πολύ συχνή. Κατά τον Zallony η μεγάλη συχνότητα της νόσου αυτής αποδίδεται στον τρόπο που μεγαλώνουν οι γονείς τα παιδιά σ' αυτό το νησί.³⁸ Οι αρρώστιες που είναι άγνωστες στη νήσο Τήνο είναι: *λίθοι στα νεφρά, οι καρκίνοι, ο κατάρρους της μήτρας (αιμορραγίες της μήτρας), αιμορραγίες της κύστης, χοιράδες ή ψυχροί όγκοι,*

*αυτόματα εξαρθήματα, έντονος κωλικός, υδροφοβία, υδροκήλη, σαρκοκήλη, λευκόρροια, αυτόματες εντεροκήλες, επιδημικές οφθαλμίες, τέτανος, ημεραλωπία και νυκταλωπία, λειχήνας, δερματικές ασθένειες τροπικών χωρών, ελεφαντίαση, λέπρα, σκορβούτο. Οι ασθένειες του νευρικού συστήματος, κυρίως οι μετωπιαίες νευραλγίες και της γνάθου, είναι πολύ συχνές κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου.*³⁸

Οι εμπορικές συναλλαγές αιτία νοσηρότητας

Το διαμετακομιστικό εμπόριο και οι επικοινωνίες μεταξύ των διαφόρων μερών, αλλά και το είδος του εμπορίου, συντελούν ιδιαίτερα στη μεταδοτικότητα των ασθενειών. Η πανώλης έπληττε πάντοτε τις μεσογειακές χώρες και σε πολλές απ' αυτές, ιδίως στην Ανατολική Μεσόγειο, ελάμβανε συχνά τη μορφή ενδημίας. Η Κρήτη κατέχουσα κεντρική θέση στον Μεσογειακό χώρο και συνδεδεμένη με τις άλλες χώρες μόνο δια θαλάσσιων οδών, ήταν πάντοτε ευαίσθητη στις λοιμικές νόσους των χωρών γύρω από τη Μεσόγειο.⁵⁰ Τα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα πλήττονταν από την επιδημία πανώλης τον 15^ο αιώνα. Ιδιαίτερα ευάλωτη ήταν η Κέρκυρα. Η θέση του νησιού στα εμπορικά δρομολόγια από την Ανατολή και η χρησιμοποίησή του ως ενδιάμεσου σταθμού ανεφοδιασμού των πλοίων, εξέθεταν τους κατοίκους του στον κίνδυνο να μολυνθούν από επιδημικές ή άγνωστες στην Ευρώπη ασθένειες¹⁷. Κάποιες επιδημίες πανώλης στα Επτάνησα αυτή την εποχή είχαν σχέση με τις επιδημίες που εμφανίζονταν στην απέναντι ηπειρωτική Ελλάδα και που αποδίδονταν ακόμη και σε επιζωοτίες, δηλ. την εμφάνιση της νόσου στα ζώα¹⁸. Αλλά και τα μεταφερόμενα εμπορεύματα και οι αφίξεις πλοίων που έφεραν ανθρώπους που πλήττονταν από την ασθένεια, ήταν αιτία μετάδοσης της πανώλης, σύμφωνα με τον Olivier, ο οποίος αναφέρει ότι το 1719 η πανώλη έφθασε στην Κύπρο από ένα γαλλικό πλοίο από τη Λατάκια.⁷⁶ Στην Κύπρο ο μόνος τρόπος εισαγωγής μιας επιδημίας ήταν από την άφιξη πλοίων, που μετέφεραν άτομα, που είχαν πληγεί από την ασθένεια. Έτσι συχνά οι επιδημίες έφθαναν στο κυριότερο λιμάνι, τη Λάρνακα. Ιδιαίτερα από τον 18^ο αιώνα και μετά, με την ανάπτυξη της ακτοπλοΐας, τα εμπορικά καράβια μετέφεραν εκτός από τα εμπορεύματα και διάφορες ασθένειες. Το 1736 η αποβίβαση στη Λάρνακα ενός και μόνο επιβάτη από την Αλεξάνδρεια ήταν ικανή για να προκαλέσει

¹⁷ Οι Βενετοί κυριεύσαν την Κέρκυρα το 1386 και εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης προόριζαν τη νέα τους κτήση ως λιμάνι-σταθμό για τα πλοία, που μετέφεραν τα προϊόντα προς τη Βενετία από την Ανατολή και αντίστροφα. Έτσι προέκυψε μία συνεχής διέλευση ταξιδιωτών από το λιμάνι, που ο συγχρωτισμός τους με τους κατοίκους εγκυμονούσε μεγάλους κινδύνους προσβολής του πληθυσμού από επιδημίες. Επειδή δε την εποχή εκείνη η πόλη της Κέρκυρας είχε σοβαρά οικιστικά και υδρευτικά προβλήματα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη στις επιδημίες.⁶⁷ Επίσης για τη νοσηρότητα του πληθυσμού την εποχή εκείνη.^{62, 40} Για τις μεταναστευτικές κινήσεις των πληθυσμών.⁴¹

¹⁸ Τα Επτάνησα εκείνη την εποχή (εποχή Βενετοκρατίας) βρισκόνταν στο κέντρο μιας πληθυσμιακής μετακίνησης. Ο πληθυσμός τους ήταν ποικίλης προέλευσης. Πολλές φορές κύμα προσφυγικό μετακινείτο από τα Τουρκοκρατούμενα ή άλλα Βενετοκρατούμενα τμήματα του Ελλαδικού χώρου και εγκαθίστατο σ' αυτά. Αυτές οι έντονες πληθυσμιακές μετακινήσεις ήταν παράγοντας πολύ επικίνδυνος για τη μετάδοση διαφόρων θανατηφόρων κυρίως επιδημιών, που μάστιζαν Ανατολή και Δύση.^{41, 63}

επιδημία πανώλης.⁷⁶

Σύμφωνα με τον Olivier, τον 18^ο αιώνα, καμία πόλη δεν εκτείθεται περισσότερο στην πανώλη από την Κωνσταντινούπολη που ο αέρας εκεί είναι υγιεινός και δεν βλέπει κανείς στα προάστια ούτε στάσιμα νερά ούτε τόπους που να έχουν προσβληθεί.¹⁹ Και συνεχίζει ότι η πανώλης διατρέχει όλες τις περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως η ευλογία διατρέχει τα διάφορα μέρη της Ευρώπης. Υπάρχει στην Ανατολή, όπως υπήρχε λίγο πριν στην Ευρώπη, και χωρίς αμφιβολία θα μπορούσε να σταματήσει στην Οθωμανική αυτοκρατορία εάν οι Τούρκοι ήταν ικανοί να πάρουν τα κατάλληλα μέτρα. Η πανώλης διασχίζει την Τουρκία και είναι περισσότερο ή λιγότερο συχνή σε μια πόλη, βάσει του εάν το εμπόριο και οι επικοινωνίες είναι περισσότερο ή λιγότερο συχνές. Αυτός είναι ο λόγος που είναι σχεδόν πάντα στην Κωνσταντινούπολη, διότι είναι η πόλη που επικοινωνεί πιο πολύ με όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας. Η πανώλη δεν μπορεί να μεταδοθεί σε κάποια πόλη της επαρχίας όπως μεταδίδεται στην πρωτεύουσα.²⁶

Η Σμύρνη είναι η επόμενη πόλης όπου αυτή η νόσος κάνει τις πιο συχνές πανωλεθρίες, γιατί το εμπόριο εκεί είναι πιο ενεργό και γιατί οι σχέσεις αυτής της πόλης με όλες τις άλλες πόλεις της Τουρκίας είναι αρκετά συχνές.²⁶

Η Αίγυπτος κάνει αρκετά μεγάλο εμπόριο με την Κωνσταντινούπολη. Επίσης φτάνουν εκεί τουρκικά πλοία ή караβέλες (είδος ιστιοφόρων) του Σουλτάνου, εξ' αιτίας των οποίων μεταφέρεται η πανώλης στην Αλεξάνδρεια, από εκεί στη Ροζέτα, την Νταμιέτα ή στο Κάιρο και σε όλα τα χωριά και μέχρι τις κατοικίες των καλλιεργητών. Αυτή η άγρια αρρώστια εξαπλώνεται στη Συρία μέσω των εμπορευμάτων που έρχονται από την Αίγυπτο. Επίσης έρχεται και από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Εξαπλώνεται καμιά φορά στη Δαμασκό, Χαλέπι και στη Μεσοποταμία, μεταφέρεται στο εσωτερικό της Μ. Ασίας από τα караβάνια της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης. Η Ευρωπαϊκή Τουρκία είναι πιο εκτεθειμένη στην πανώλη από τις απομακρυσμένες επαρχίες της Ασίας, εξ' αιτίας και των σχέσεων που έχει με την πρωτεύουσα. Δεν γνωρίζουν αυτή την αρρώστια στη Μοσούλη εδώ και 15-20 χρόνια. Είναι πιο σπάνια στη Βαγδάτη και στη Βασόρα και οι Πέρσες δεν έχουν σχεδόν ποτέ προσβληθεί. Αυτή η διαφορά προέρχεται κατά ένα μέρος από το ότι αυτές οι πόλεις δεν λαμβάνουν σχεδόν κανένα εμπόρευμα από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη και έτσι η λοίμωξη διαδίδεται σε μια μακρινή διαδρομή, διασχίζοντας τη Μ. Ασία, τη Μεσοποταμία και την έρημο της Αραβίας. Φαίνεται εν τούτοις βέβαιο ότι το δυνατό κρύο, όπως είναι στη Μ. Ασία ή η μεγάλη ζέστη, όπως στην Αίγυπτο, τη Συρία ή την έρημο της Αραβίας, είναι αρκετά

για να εξολοθρεύσουν εξ ολοκλήρου τα μικρόβια αυτής της μάζστιγας. Γι' αυτό, χωρίς αμφιβολία, η πανώλης δεν εμφανίζεται για δύο συνεχή χρόνια στα μέρη ή με πολύ κρύο ή με πολύ ζέστη, εκτός από τις ακτές, όπου μπορεί να εμφανίζεται χωρίς σταματημό, διατηρημένη από τις εμπορικές επικοινωνίες.²⁶

Επειδή η Τουρκία δεν έχει εμπορικές σχέσεις με την Περσία, αυτή η αρρώστια δεν μπορεί να μεταφερθεί εκεί παρά μόνο με τους ταξιδιώτες. Στο εσωτερικό της Τουρκίας διακινούνται πολύ λίγα αντικείμενα εμπορίου με τη Βαγδάτη και τη Βασόρα. Φέρνουν μόνο μερικά μεταξωτά από τη Δαμασκό και το Χαλέπι, μερικά από την Ευρώπη, πολύ λίγη ζάχαρη, κόκκινη βαφή και λουλάκι, αλλά πολύ χαλκό που έρχεται μέσω της Ινδίας, αλλά τα μέταλλα δεν διατηρούν τη μεταφορά των μικροβίων.²⁶

Εκείνο που συμβάλλει ευτυχώς στην καθυστέρηση της προόδου αυτής της αρρώστιας στην Ανατολή είναι ότι οι Τούρκοι έχουν τη συνήθεια να φρενάρουν τις προτιμήσεις των Ευρωπαϊκών πλοίων για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους και οι ναυτικοί μας ξέρουν πολύ καλά τους κινδύνους που διατρέχουν εάν δεν πάρουν όλες τις προφυλάξεις που η σύνεση απαιτεί.²⁶

Τα γουναρικά, τα οποία οι Τούρκοι κάνουν μεγάλη χρήση, συνεισφέρουν το περισσότερο στην εξάπλωση της πανώλης, διότι η γούνα με την οποία ένας πεθαίνει χρησιμεύει για να τη φορέσει ο πλησιέστερος συγγενής του που είναι εκτεθειμένος στον άνεμο και επειδή οι αγοραστές τρέχουν από όλα τα μέρη. Αποδεικνύεται επομένως ότι αυτό το εμπόριο είναι το πιο ικανό για να μεταδοθεί η πανώλης και είναι συνήθως από την Κωνσταντινούπολη, όπου όλα τα γουναρικά διακινούνται για τις διάφορες περιοχές. Οι έμποροι της Αλεξάνδρειας παρατήρησαν ότι οι άρρωστοι βρίσκονται πολλές φορές στα πλοία που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, όπου εκδηλώνεται η αρρώστια. Σπάνια προέρχεται από τη Συρία, γιατί τα εμπορεύματα που αυτή η πόλη παρέχει στην Αίγυπτο, με τα ευρωπαϊκά καράβια, όπως ο καπνός και το μετάξι, είναι λιγότερο ικανά για να τη μεταδώσουν.²⁶

Ο Rouqueville αναφέρει ότι το 1736 στα Γιάννενα ενέσκηψε φοβερό θανατικό που πέθαιναν 50 και 60, πολλές φορές και 80 άτομα την ημέρα. Η μετάδοση έγινε από ένα γουναρά, τον Ζαμάρη, ο οποίος ήλθε από τη Βλαχία. Η επιδημία διήρκεσε από τον Φεβρουάριο μέχρι του Αγίου Δημητρίου.²⁹ Η Σμύρνη την δέχεται συνήθως από την Κωνσταντινούπολη, ενίοτε από την Αλεξάνδρεια και τη Θεσσαλονίκη, από τα εμπορεύματα και τους αρρώστους που μεταφέρονται εκεί.²⁶

Το πλείστον των νησιών του Αρχιπελάγους παίρνουν προφυλάξεις, μη επιτρέποντας αρχικά τα καράβια που

¹⁹ Για να εμφανιστεί, γράφει, αυτή η αρρώστια πρέπει το μικρόβιο να προέρχεται απ' έξω. Οι μολυσμένοι υγρότοποι, τα σάπια λαχανικά και ζώα σε σήψη, παλιά τρόφιμα, αναθυμιάσεις, δημιουργούν χωρίς αμφιβολία μερικές φορές τις πολύ θιερές αρρώστιες, τους επικίνδυνους επίσης πυρετούς, όπως η πανώλης. Αλλά αυτές οι αρρώστιες θα σταματήσουν όταν η αιτία που τις προκάλεσε θα εξαφανιστεί.²⁶

προέρχονται από μια πόλη που έχει προσβληθεί. Αυτό μπορεί να κάνει τους Τούρκους να αισθανθούν ότι ο άνθρωπος μπορεί μέχρι ένα σημείο να απομακρύνει και να καθυστερήσει τις καταστροφές που τον πλήττουν και ότι η πανώλης δεν θα προκαλέσει τις πανωλεθρίες στο χώρο τους, επειδή παραμελούν να πάρουν εναντίον τις προφυλάξεις που παίρνουν στην Ευρώπη.²⁶

Το βαμβάκι και το μαλλί φημίζονται μετά τα γουναρικά ότι είναι τα μέσα τα πιο ικανά να μεταδώσουν αυτή την αρρώστια. Τα ανθεκτικά σώματα γενικά προσλαμβάνουν το μικρόβιο πιο εύκολα και το διατηρούν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απ' ό,τι τα μολυσμένα σώματα.²⁶

Οι εμποροπανηγύρεις είναι ένας τόπος που οι αρρώστιες μεταδίδονται ταχύτατα και έτσι το 1715 και το 1717 εκδηλώθηκε στα Γιάννενα και στην Άρτα μεγάλη επιδημία πανώλης που κράτησε μέχρι το 1719, η οποία προήλθε λόγω της επικοινωνίας αυτών των τόπων με περιοχές που γίνονταν μεγάλη διακίνηση εμπορευμάτων²⁰.

Γενικά τον ύστερο 18^ο αιώνα έχουμε συνεχείς προσβολές από πανώλη. Αιτία αυτής της τόσο συχνής παρουσίας της είναι αφ' ενός η οικονομική άνθηση, που παρατηρείται τον αιώνα αυτό, και αφ' ετέρου η αύξηση του πληθυσμού, που διευκολύνει τη συχνότερη και ταχύτερη μετάδοσή της. Οι επιδημίες του 1782-1784 επεκτείνονται σε μεγάλη γεωγραφική έκταση. Νέο κύμα παρατηρείται το 1788 και από το 1791-1792. Το 1788 η επιδημία αφάνιζε την Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλώνει ο Άγγλος περιηγητής Watkins.³⁶ Γενικά όλα τα πολυάνθρωπα εμπορικά και ναυτικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μαστίζονται από την πανώλη ολόκληρο τον 18^ο αιώνα. Η Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα είχε τον μεγαλύτερο αστικό πληθυσμό στην Ανατολική Μεσόγειο και ήταν το μεγαλύτερο εμπορικό, τραπεζικό και ναυτιλιακό κέντρο της περιοχής.⁸⁴ Έτσι ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη στις επιδημίες που προέρχονταν από άλλα λιμάνια. Το 1801 στην Κωνσταντινούπολη οι επιδημίες αρχίζουν από το λιμάνι με πρώτα θύματα τους αχθοφόρους, γιατί φθάνουν εκεί τα πλοία από την Αλεξάνδρεια, που είναι εστία μόλυνσης.

Εκτός όμως από την πανώλη και άλλα νοσήματα, όπως τα αφροδίσια εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο ίσως από τον Νέο Κόσμο χωρίς καθυστέρηση, σε σύγκριση με τη Δύση, λόγω των εμπορικών συναλλαγών. Έτσι, η Μήλος παρουσίαζε έξαρση αφροδισίων, διότι ήταν σταθμός όλων των πλοίων που θα ταξίδευαν στο Αιγαίο. Σύμφωνα με τον Βέλο περιηγητή De Mirone, το 1719 τα

αφροδίσια νοσήματα είναι συνήθη στον ελληνικό πληθυσμό. Οι γυναίκες της Μήλου είναι πολύ ελεύθερες στα ήθη τους και σχεδόν όλες πάσχουν από αφροδίσια.⁷³ Για τους πάσχοντες από σύφιλη άνδρες στη Μήλο μιλάει και ο Tournefort, που επισκέφθηκε το νησί στα 1700.²¹

Το 1729 τα αφροδίσια μαστίζαν την Κωνσταντινούπολη με μεγάλη διάδοση, όχι μονάχα στο λαό, αλλά και στο σεραΐ του σουλτάνου, σύμφωνα με το Σουηδό περιηγητή Egmont.^{73, 62}

Επίσης στα Επτάνησα και την Κρήτη ενδημούσε η σύφιλης σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τα αφροδίσια νοσήματα ενδημούσαν σε αστικά κέντρα και σε νησιά. Νεότεροι συγγραφείς κάνουν λόγο για εμφάνιση σύφιλης στην Αχαΐα, αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα με ιδιαίτερη έξαρση από το 1846-1860, με την ονομασία 'σπυρόκολον'.⁶⁹ Τον 19^ο αιώνα, η σύφιλης ήταν πολύ συχνή στην Κωνσταντινούπολη, ενώ στα Ιόνια Νησιά, κατά τη διάρκεια της Αγγλικής κυριαρχίας, τα αφροδίσια νοσήματα καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος της νοσηρότητας του πληθυσμού με κυρίαρχη τη σύφιλη. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1817-1822, στο Νοσοκομείο Αφροδισίων Νοσημάτων της Κέρκυρας, στις 119 από τις συνολικά 292 γυναίκες που προσήλθαν, διεγνώσθη σύφιλη σε διάφορα στάδια της νόσου.^{81, 64}

Λόγω των εμπορικών σχέσεων και η λέπρα ενδημούσε στον ελλαδικό χώρο.

Η Κρήτη υπήρξε η κυριότερη εστία λέπρας σε όλο τον ελληνικό χώρο⁸³ και η νόσος αυτή χρονολογείται στο νησί από πολύ παλιά, αφού ευρισκόμενη στο σταυροδρόμι μεταξύ Ανατολής και Δύσης είχε εμπορικές σχέσεις με τους Αιγυπτίους και τους Φοίνικες, όπου η λέπρα ήταν ενδημική.⁶⁵ Έτσι η λέπρα, για λόγους κυρίως γεωπολιτικούς και ιστορικούς, αποτελούσε κοινωνική μάστιγα του νησιού, όπως η χολέρα και η πανώλης. Λόγω δε των άθλιων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί, η νόσος ήταν συνδεδεμένη με τις φτωχές τάξεις και αποτελούσε μόνιμη ενδημική μάστιγα.⁶⁵

Έτσι, στην Κρήτη, ήδη ίσως από τον 14^ο αιώνα, λαμβάνονται μέτρα για την απομόνωση των λεπρών σε ειδικά ιδρύματα που συνεχίζουν την ύπαρξή τους μέχρι την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς²². Στην Κρήτη η λέπρα ήταν ενδημική και στον Χάνδακα. Το 1777 τις αποικίες λεπρών της Κρήτης περιγράφει και ο Γάλλος περιηγητής Sonnini. Γράφει για τα Χανιά ότι η λέπρα προσβάλλει ακόμη ένα από πιο ωραία μέρη της Ανατο-

²⁰ Η πανώλης που εμφανιζόταν στην Άρτα, κατά τον αιώνα αυτό, τις περισσότερες φορές προέρχονταν από άλλους τόπους, αφού τα διάφορα καρβάνια με τα εμπορεύματα, ή υποζύγια ή ταξιδιώτες, διέσχισαν περιοχές που πλήττονταν από την επιδημία. Πολύ συχνά οι επιδημίες της Άρτας προέρχονταν από τα Γιάννενα, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, τον Τύρναβο και τη Λάρισα, λόγω της συνεχούς επικοινωνίας αυτών των τόπων με την Άρτα. Επίσης κοντά στη Λάρισα υπήρχε και τόπος (το Μοσχολούρι), όπου τον Ιούνιο γινόταν μεγάλη εμποροπανηγύρις και επομένως ο τόπος αυτός ήταν επιρρεπής στη μετάδοση της πανώλης.⁴²

²¹ Αναφέρεται σ' αυτούς που πάσχουν από σύφιλη.^{85, 62}

²² Οι λεπροί μέχρι τότε ζούσαν απομονωμένοι σε οριοθετημένες συνοικίες (με ασβεστωμένες πέτρες), τις «μεσκινιές» («μεσκίνηδες» ή «λουθιάρηδες») ονομάζονταν στην Κρήτη οι λεπροί). Ήταν οι «κομμένοι». Ο κόσμος, στη θέα των παραμορφωμένων λεπρών, πανικοβαλλόταν κι έτσι αυτοί αναγκάζονταν να κυκλοφορούν φορώντας κουδουνάκια, για να προειδοποιούν για την παρουσία τους και να απομακρύνεται έγκαιρα ο κόσμος.⁷⁸ Τα νεότερα χρόνια οι λεπροί με το νόμο 463 του 1903 απομονώνονταν στο νησί της Σπιναλόγκας.⁵³

λής. Αυτή ή αρρώστια ήταν από παλιά γνωστή στους Έλληνες, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το ίδιο όνομα. Εκτός από τους Έλληνες και οι Εβραίοι ήταν εκτεθειμένοι σ' αυτήν.³³ Το 1797 ο Γάλλος Claude Savary⁷³ είδε στα Χανιά τις θλιβερές αποικίες των λεπρών κοντά στους δημόσιους δρόμους και δίνει μία περιγραφή του φρικτού θεάματος. Θεωρεί ότι η εστία αυτής της νόσου είναι η Συρία από όπου μεταδίδεται στο Αρχιπέλαγος.

Η λέπρα κυρίως στα Επτάνησα τον 16^ο αιώνα είναι πιο συχνή, αλλά σε ενδημική μορφή. Στην Κέρκυρα τον 16^ο αιώνα υπήρχαν δύο ιδρύματα για την περιθαλψη των λεπρών²³.

Το 1792 αναφέρεται από τον Olivier⁷³ ότι ολόκληρα χωριά της Μυτιλήνης πλήττονταν από λέπρα. Επίσης είναι πολύ συχνή στα νησιά, Ρόδο, Σύμη και Χίο. Για τη λέπρα στη Χίο το 1747, γράφει ο Γάλλος περιηγητής Jean Galland¹⁴ και ο Sonnini, σύμφωνα με τον οποίο, στη Χίο επίσης η λέπρα απλώνει τα αηδιαστικά της συμπτώματα.³⁴

Η χολέρα θεωρείται σύμφωνα με τον Stefano Clon⁹ ότι εισβάλλει πιο εύκολα στα νησιά και τα λιμάνια, λόγω της μεγαλύτερης κίνησης εξ αιτίας του εμπορίου. Οι επιδημίες αυτές παρατηρούνταν στις πόλεις σε βρόμικες συνοικίες, φτωχές, που δεν τηρούνταν συνθήκες υγιεινής.⁹ Εξαπλώθηκε σε μεγάλη έκταση στη Θεσσαλονίκη, το Βόλο το 1848.²⁴

Μία επιδημία χολέρας, στους Γάλλους στρατιώτες, αναφέρεται από τον Stefano Clon το 1831 στην Καλαμάτα. Προσβλήθηκαν μόνο δύο άτομα και εισήχθη από τη Γαλλία. Στην Πελοπόννησο η νόσος δεν ήταν πολύ βαριά, μερικά κρούσματα παρατηρήθηκαν ακόμη το 1855 κυρίως στην Κόρινθο και την Τρίπολη (Αρκαδία).⁹

Η επιδημία χολέρας της Κεφαλονιάς παρουσιάστηκε από τον Ιούλιο μέχρι τον Νοέμβριο του 1850. Το 1856 η χολέρα πρόσβαλε πάλι την Κεφαλονιά από τις 7 Οκτωβρίου μέχρι τις 12 Ιανουαρίου. Στη Ζάκυνθο εμφανίστηκε από τις 25 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου του 1855. Στην Κέρκυρα η επιδημία παρουσιάστηκε από τις 23 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 21 Δεκεμβρίου του 1855.⁹ Στην Αθήνα (εικ. 20) εμφανίστηκε η χολέρα από 14 Οκτωβρίου μέχρι τις 18 Δεκεμβρίου του 1854. Μολονότι γειτνιάζε με τον Πειραιά, η νόσος μεταδόθηκε στην Αθήνα από ένα μικρό καράβι που ήλθε από τα νησιά.⁹ Η Αθήνα είχε τότε 30.000 περίπου κατοίκους. Τα θύματα υπήρξαν πολλά: 1.000-1.500 άτομα, δηλαδή το 5-7,5% όσων παρέμειναν στην πόλη. Μερικοί εκτιμούν τις απώλειες στο 10% του

συνόλου των κατοίκων της Αθήνας.⁵¹

Τις τελευταίες ημέρες του 1850 κατέφθασε από χώρες που ενδημούσε χολέρα ένα γαλλικό ατμόπλοιο στον Πειραιά. (εικ. 21) τότε όμως η χολέρα δεν διαδόθηκε, αλλά η επιδημία ξέσπασε τέσσερα χρόνια αργότερα. Γράφει σχετικά ο Μπάμπης Άννινος: *Το γαλλικόν ατμόπλοιοι «Μέντωρ», φέρον μεταξύ των επιβατών του τον Μάξιμον Δυκάν και τον Γουσταύον Φλωμπέρ κατέπλευσεν εις τον λιμένα Πειραιώς μίαν των τελευταίων ημερών του έτους 1850, έχον ανηρητημένην επί του ιστού την κιτρίνην σημαίαν της καθάρσεως. Εθεωρείτο ως μολυσμένον, διότι προσεγγίσαν εις Σμύρνην, Κωνσταντινούπολιν και Δαρδανέλλια, προήρχετο εκ τόπων επιχολέρων. Η απαίσιος επιδημία από δύο ήδη ετών εμάστιζε την Κεντρώαν και την Ανατολικήν Ευρώπην. Και τότε μεν η Ελλάς έμεινεν απρόσβλητος· αλλά μετά τέσσερα έτη, ότε το μόλυσμα διεδόθη εις Πειραιά το πρώτον δια των γαλλικών στρατευμάτων της Κατοχής, επλήρωσε και η χώρα μας το φόρον προς την Ερινύν αυτήν δι' αρκετών χιλιάδων θυμάτων.*³⁹

Έτσι το 1854 παρατηρήθηκε επιδημία χολέρας στον Πειραιά, ο οποίος πλήγηκε πρώτος από την Αθήνα, κατά το τέλος Ιουνίου, από Γαλλικά στρατεύματα Κατοχής.⁹ Τα υγειονομικά μέτρα που πάρθηκαν προστάτεψαν την Αθήνα για δύο μήνες περίπου. Στις αρχές Ιουλίου η νόσος μεταδόθηκε και στους Άγγλους και στον ντόπιο πληθυσμό. Το νοσοκομείο των Άγγλων βρισκόταν κοντά σ'

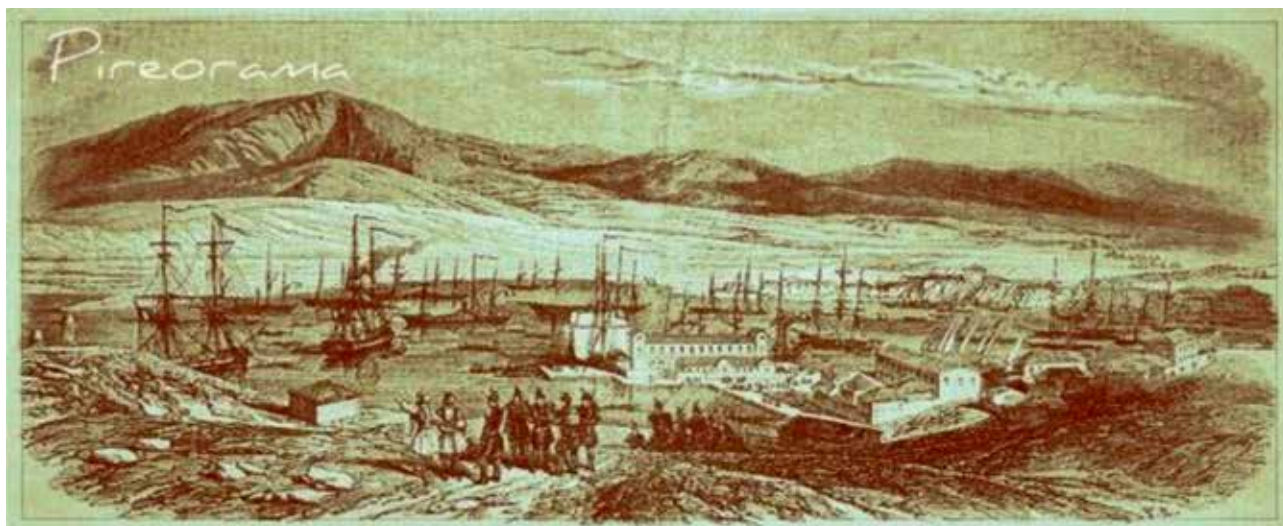

Εικόνα 20.
Χολέρα στην Αττική το 1854.

ένα οίκημα που περιέθαλπαν τους Γάλλους στρατιώτες. Μέσα σε 24 ώρες όλο το προσωπικό και οι άρρωστοι προσβλήθηκαν από χολέρα. Σε 6 εβδομάδες, μεταξύ των

²³ Γ' αυτό δεν διαθέτουμε πληροφορίες.⁷⁰

²⁴ Τον αιώνα αυτό είχαν εμφανιστεί επτά πανδημίες χολέρας. Η πρώτη από το 1817-1824 ξεκίνησε από τις Ινδίες και έφθασε ως την Κασπία. Η Ευρώπη προσβλήθηκε με τη δεύτερη πανδημία από το 1829-1837, που σάρωσε την Γαλλία, την Αγγλία και άλλες χώρες. Η Ελλάδα επλήγη για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της τρίτης πανδημίας που άρχισε το 1848. Οι πρώτοι φορείς της χολέρας ήταν οι Γάλλοι στρατιώτες του στρατού κατοχής στον Πειραιά.⁶¹

Εικόνα 21.

Γάλλοι στρατιώτες στον Πειραιά το 1850.

Άγγλων υπήρξαν 120 άτομα. Στην πόλη, από τις 4 Ιουλίου μέχρι τις 22 Αυγούστου, από τους 2000 κατοίκους, προσβλήθηκαν περίπου 195 και πέθαναν οι 90.⁹

Σχετικά με το Αιγαίο²⁵, από τις επιδημίες χολέρας που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη το 1848, ο Stefano Clon αναφέρει την επιδημία της Σκιάθου το 1848. Η νόσος που εμφανίστηκε στη Σκιάθο το 1848 μεταδόθηκε από πληθυσμό που προέρχονταν από τη Θεσσαλονίκη και τον Βόλο. Από τους 2000 κατοίκους που προσβλήθηκαν, πέθαναν οι 100. Προς το τέλος της επιδημίας σχεδόν όλοι οι κάτοικοι του νησιού παρουσίασαν διαλείποντες πυρετούς, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν κακοήθεις, χολερικοί και αντιμετώπιζονταν με κινίνη.

Λίγο μετά την εγκατάστασή της στον Πειραιά το 1854, η νόσος επεκτάθηκε και στην Αίγινα, την Τήνο, τη Σύρο,^{61,9} τη Μύκονο και την Πάρο. Εμφανίστηκε στην Ερμούπολη της Σύρου από τις 11 Ιουλίου μέχρι τις 31 Αυγούστου. Από την 1^η μέχρι τις 28 Αυγούστου, η νόσος είχε επιδημική μορφή. Νόσησαν 310 άτομα και πέθαναν 166.⁹ Σύμφωνα με άλλους ερευνητές, στις 26 Ιουνίου 1854²⁶ έφθασαν στη Σύρο γαλλικά πολεμικά πλοία στα οποία είχαν σημειωθεί κρούσματα χολέρας. Η νόσος έπληττε τότε τη Νότια Γαλλία και είχε διαδοθεί στα γαλλικά στρατεύματα, τα οποία λόγω του Κριμαϊκού πολέμου είχαν μεταφερθεί στην Ανατολή. Η μετάδοση στην Ερμούπολη ξεκίνησε όταν κάποιοι από το πλήρωμα των πλοίων ήλθαν σε επικοινωνία με τους κατοίκους. Πιθανότατα αυτοί είχαν ήδη μολυνθεί και έτσι μετέδωσαν στους κατοίκους τη νόσο. Τα κρούσματα στην αρχή ήταν σποραδικά, αλλά στις αρχές Αυγούστου πήρε καθαρά επιδημική μορφή και διήρκεσε περίπου ένα μήνα. Στην πόλη βρίσκονταν τότε

25.000 περίπου κάτοικοι.⁶⁸ Όπως αναφέρει η εφημερίδα Αίολος,⁵² κατά το χρονικό διάστημα από 3-31 Αυγούστου πέθαναν στην Ερμούπολη 365 άτομα, 175 άνδρες (48%) και 190 γυναίκες. Από αυτούς 70 (19,18%) ήταν παιδιά έως 10 ετών. Στην πόλη, από τις 25.000 κατοίκους, είχαν μείνει μόνο 12.000, διότι λόγω του πανικού από την επιδημία είχαν καταφύγει στην εξοχή και στα γύρω νησιά. Έτσι στους εναπομείναντες 12.000 κατοίκους οι θάνατοι έφθασαν σε ποσοστό 3%, δηλαδή 13 άτομα κάθε μέρα. Αν στα 365 θύματα προστεθούν και όσοι πέθαναν κατά τη φυγή, μπορούμε να πούμε ότι ο συνολικός αριθμός των θανόντων από χολέρα ξεπερνάει τους 500.²⁷ Στην Πάρο, και συγκεκριμένα στην περιοχή της Νάουσας, η επιδημία κράτησε από τις 14 Αυγούστου μέχρι τις 16 Οκτωβρίου. Επρόκειτο για μια μικρή, αλλά θανατηφόρα επιδημία, αφού πέθαναν 61 άτομα. Για τα άλλα νησιά δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Αναφέρεται μόνο ότι στην Τήνο η επιδημία υπήρξε από τον Αύγουστο μέχρι τον Οκτώβρη και στη Μύκονο από τις 10 Αυγούστου μέχρι τα μέσα του Οκτώβρη.⁹ Το 1855 παρουσιάστηκε επιδημία στη Φθιώτιδα, αλλά χωρίς μεγάλη θνησιμότητα. Το 1855 παρουσιάστηκαν σποραδικά κρούσματα στη Λαμία και σε πολλά χωριά. Τα τελευταία κρούσματα παρουσιάστηκαν κατά το τέλος του Δεκέμβρη.

Το 1855 παρατηρήθηκαν 3 θάνατοι στο Γαλαξίδι. Το 1855 στην Ακαρνανία κρούσματα σποραδικά παρατηρήθηκαν από τις 8 Αυγούστου μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου. Η χολέρα εισήχθη από τους βοσκούς της Ηπείρου. Μεταφέρθηκε στο Μεσολόγγι, στα προάστειά του και σε πολλά χωριά. Γενικά όμως η νόσος δεν ήταν πολύ βαριά. Ο συνολικός αριθμός θανάτων ανήλθε περίπου σε 1260

²⁵ Κατά χρονική σειρά, στο ελληνικό κράτος, πρώτα προσβάλλεται η Σκιάθος το 1848, ο Πειραιάς, η Ερμούπολη και η Αθήνα το 1854, η Αιτωλία και Ακαρνανία το 1855-1856.^{49,9}

²⁶ 1853-1856 είναι η περίοδος του Κριμαϊκού πολέμου.

²⁷ Η επιδημία χολέρας στην Ερμούπολη της Σύρου ήταν μια αιτία της απώλειας ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού, εκτός από τις απώλειες και την οικονομική κρίση λόγω του πολέμου.⁶¹

άτομα. Από 791 περιπτώσεις, γνωστές στο Αιτωλικό και στο Αγρίνιο, πέθαναν οι 456. Στο Μεσολόγγι από τις 2000 κατοίκους πέθαναν οι 173.⁹

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα κάνει την πρώτη εμφάνιση του ο κίτρινος πυρετός, η «αρρώστια της Ισπανίας», όπως αποκαλείται, ο οποίος πλήττει τα πληρώματα των υδραϊκών караβιών. Ο κίτρινος πυρετός εμφανίζεται κατά διαστήματα, όπως π.χ. το 1804, οπότε κατά τον MacGill μαζί με την πανώλη αποτελεί τον «εφιάλτη της Σμύρνης».⁷⁴ Ο Hennen¹⁶ αναφέρει επίσης ότι ο κίτρινος πυρετός επικρατούσε σε μορφή επιδημίας την εποχή αυτή.

Μερικά δερματικά νοσήματα οφείλονταν επίσης στις εμπορικές συναλλαγές. Η ψώρα είναι πιο συχνή σε μερικά χωριά της Λευκάδας και στην Ύδρα, όπου πολλοί σπογγαλιείς την μεταφέρουν στο νησί από την Αίγυπτο. Αυτή η δερματοπάθεια ήταν παλαιότερα συχνή και στα γειτονικά νησιά με τη Λευκάδα, την Κεφαλλονιά και την Ιθάκη. Το λούπινο ή χανιώτικο ή ρεθυμνιώτικο σπυρί είναι πολύ συχνό στην Κρήτη. Η μορφή που παρατηρείται στην Κρήτη παρουσιάζεται και σε άλλα μέρη. Μερικοί πιστεύουν ότι η νόσος εισήχθη από τη Βαγδάτη το 1816. Άλλοι θεωρούν ότι εμφανίστηκε μεταγενέστερα. Όμως ο Sieber, που επισκέφθηκε την Κρήτη το 1817 και ενώ αναφερόταν σε νοσήματα που συναντούσε, δεν ανέφερε τίποτα γι' αυτή τη νόσο. Το πιο βέβαιο είναι ότι η νόσος εισήχθη από τη Συρία και είναι μεταδοτική.⁹

Άλλα αίτια νοσηρότητας

Θεωρία της μεταδοτικότητας, του μιάσματος, επίδραση διαφόρων δεισδαϊμονιών, θεωρία των χυμών του σώματος, φιλοσοφική θεώρηση ασθένειας:

Από τα τέλη του Μεσαίωνα η γενική αποδοχή των θεωριών του Ιπποκράτη, που απέδιδαν στην ατμόσφαιρα τις λοιμώδεις νόσους, σιγά-σιγά ατονεί και αρχίζει να κερδίζει έδαφος η θεωρία της μεταδοτικότητας, προκαλώντας έτσι μία έντονη σύγκρουση μεταξύ των γιατρών της εποχής.

Η θεωρία του μιάσματος⁴⁷ θεωρείται ως ο δεύτερος εναλλακτικός τρόπος μετάδοσης των ασθενειών. Συχνά ως αιτίες ασθενειών αναφέρονται διάφορες δεισδαϊμονίες, όπως για παράδειγμα στα Επτάνησα συνέδεαν την πανώλη με τη δράση των βρυκολάκων. Αυτό, ίσως έχει σχέση με τη μη κανονική διαδικασία ταφής, αλλά με την ύπαρξη ομαδικών ταφών, που ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στις εποχές των μεγάλων επιδημιών.⁶⁴ Η ευλογία δεν εθεωρείτο σταλμένη από τη θεία Πρόνοια και αφορούσε μόνο τα παιδιά. Είναι η χειρότερη μάστιγα⁴⁴ τον 19^ο αιώνα στη Χίο. Σύμφωνα με τον Zallony, η ευλογία, όπως άλλωστε παντού, εμφανίζεται ανεξαρτήτως εποχής. Δεν εισήχθη ποτέ απ'ότι ξέρω γράφει, μέσω του μολυσμένου με μιάσματα αέρα, τα οποία εισάγονται από τις γειτονικές χώρες, μια μετάδοση που λαμβάνει χώρα από τη μια επαρχία στην άλλη, όταν οι επικοινωνίες δεν διακόπτονται από κάποιο μεγάλο ποτάμι²⁸. Ο Zallony αποδίδει αυτή την κακή εξέλιξη της νόσου στο γεγονός ότι οι γονείς εμπόδιζαν τον καθαρό αέρα να εισέλθει στο δωμάτιο του αρρώστου και στην κατάσταση της υπερβολικής ζέστης στην οποία τον υπέβαλλαν, είτε μέσω καυτών αντικειμένων, είτε με πολλά σκεπάσματα²⁹. Μέχρι και τον 19^ο αιώνα η ελονοσία θεωρούνταν ότι οφείλεται σε μιάσματα³⁰.

Διάφορα λοιμώδη νοσήματα, όπως π.χ. η εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτιδα, θεωρούνταν ότι οφείλεται σε μιάσμα. Στην Κέρκυρα εμφανίστηκε επιδημία το 1843 και είναι η πρώτη φορά που γίνεται γνωστή επιδημία αυτής της νόσου.^{9,64}

Μετά τις Κρητικές επαναστάσεις η νόσος παρουσιάστηκε αρχικά σε μερικά χωριά του Ταυγέτου, αν και ο πληθυσμός δεν ήταν πυκνοκατοικημένος. Η μηνιγγίτιδα εμφανιζόταν και στο στράτευμα μόνο στα μέρη εκείνα που είχε ήδη εκδηλωθεί ανάμεσα στον τοπικό πληθυσμό, όπως στην Τρίπολη, τη Λειβαδιά και την Αθήνα. Στα στρατεύματα 7 άλλων πόλεων δεν παρουσιάστηκε καμία περίπτωση.

Επίσης μεγάλη σημασία στη 'λαϊκή' ιατρική σχετικά με την αιτία των νόσων είχε και η λαϊκή δοξασία περί των χυμών του σώματος³¹.

Όμως οι ασθένειες, όπως η πανώλης, προσδιορίζο-

²⁸ Η εξήγηση που δίνει γι' αυτό ο Zallony, που του φαίνεται αληθινή, είναι ότι σκορπισμένα στην ατμόσφαιρα μιάσματα της ευλογιάς, όταν έρχονται σε επαφή με μεγάλη έκτασης υδάτινους σχηματισμούς αδρανοποιούνται από το οξυγόνο και εξατμιζόμενα με το νερό χάνουν όλη τη μολυσματική τους δύναμη. Εξαιτίας αυτού συμβαίνει πολλές φορές τα γειτονικά νησιά να είναι παραδομένα στη σφοδρότητα της ευλογιάς, ενώ η Τήνος απαλλάσσεται για λίγο καιρό απ' αυτήν. Επειδή όμως οι νησιώτες πιέζονται από την ανάγκη να διατηρήσουν εκτός του νησιού τους ένα σταθερό τακτικό εμπόριο, λόγω πια της άμεσης μεταξύ τους επικοινωνίας, η ευλογία διαδίδεται και εμφανίζεται υπό μορφή επιδημίας.³⁸

²⁹ Ο Zallony σχολιάζει ότι σύμφωνα με τα ιατρικά δεδομένα της εποχής και η πιο καλοήγητη ευλογία μπορεί να μετατραπεί σε συρρέουσα (κακοήγη) σε οποιοδήποτε σημείο του σώματος πλησιάζει ζεστό αντικείμενο. Επομένως οι πρακτικοί γιατροί επωφελούνται ιδιαίτερα απ' αυτό και όταν εμφανίζεται συρροή φλογιστικών σημείων στο πρόσωπο, παραγγέλλουν ζεστά ποδόλουτρα, ώστε μ' αυτό το συναρπαστικό μέσο να μεταφερθούν αυτά από το κεφάλι στα πόδια.³⁸

³⁰ Τον 19 αιώνα ο Edward Dodwell αναφέρει ότι η Λειβαδιά είναι ένας πολύ ανθυγιεινός τόπος, αφού τα νερά της λίμνης Κωπαϊδίας σχηματίζουν έλη από τα οποία προέρχονται μιάσματα που προκαλούν νοσήματα.¹²

³¹ Σύμφωνα με το 'ιατροσοφικόν' του Μητροφάνη, τον 18ο αιώνα, το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από τέσσερις χυμούς: το αίμα, το φλέγμα, την ξανθή και τη μαύρη χολή. Οι χυμοί αυτοί κυριαρχούσαν στο σώμα ανάλογα με την εποχή και την ώρα της ημέρας, το αίμα την άνοιξη, η ξανθή χολή το καλοκαίρι, η μαύρη χολή το φθινόπωρο και το φλέγμα τον χειμώνα. Σημασία είχε επίσης και η ηλικία του ανθρώπου, εκ της γεννήσεως έως ετών 14 (κυριαρχεί) το αίμα· και έως των 28 ετών η ξανθή χολή και έως των 50 ετών η μέλαινα χολή, εκείθεν δε το φλέγμα έως τέλους. Σύμφωνα με τη λαϊκή ιατρική, η διαταραχή των χυμών ήταν ένας από τους συχνότερους παράγοντες που προκαλούσαν τις ασθένειες. Στο 'ιατροσοφικό' του Μητροφάνη αναφέρεται ότι αυτές προέρχονται από τους συνδυασμούς των ανέμων με τους χυμούς του ανθρώπινου σώματος.⁷⁶

νταν τότε και από μία φιλοσοφική θεώρηση, η οποία τις εξαρτούσε από τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, τα φυσικά φαινόμενα και τη θεία βούληση, όπως για παράδειγμα οι Κερκυραίοι την εποχή της Βενετοκρατίας είχαν ένα μόνιμο φόβο για την πανώλη και την αποκαλούσαν “θεία μάστιγα”.⁶⁴

Οι γνώσεις Υγιεινής και Επιδημιολογίας και η συνάρτηση υγείας και τήρησης κανόνων υγιεινής

Από τον 18^ο, 19^ο αιώνα οι επιστημονικές γνώσεις της Υγιεινής και Επιδημιολογίας αρχίζουν να κατακτούν έδαφος και η γνώση για τη συνάρτηση υγείας και τήρησης κανόνων υγιεινής είναι πλέον καταλυτική. Ο Sonnini, σύμφωνα με τις γνώσεις της εποχής,³² σχολιάζει ότι, αν και ζούμε σ’ ένα τόπο μολυσμένο από την πανώλη, δεν αρρωσταίνουμε ποτέ αν δεν επικοινωνούμε άμεσα με τα πρόσωπα που προσβλήθηκαν ή αν δεν αγγίζουμε τα πράγματα που μολύνθηκαν από αυτούς.³⁴

Κατά τον ίδιο, ανεξάρτητα από την κοινή γνώμη που είναι διάχυτη στην Ανατολή σχετικά με αυτό το θέμα, οι Ευρωπαίοι, που είναι εγκατεστημένοι στην Τουρκία, κλείνονται και απομονώνονται στα σπίτια τους για να προφυλαχτούν από τη μόλυνση, ακόμη και όταν κάνει τις πιο μεγάλες πανωλεθρίες στις πόλεις που κατοικούν, ενώ τα καθημερινά τρόφιμά τους, συχνά αγορασμένα από τους πανώβλητους, και γενικά τις προμήθειές τους, τις τραβούν μέσα στο σπίτι από τον εξωτερικό χώρο, χωρίς να έρχονται σε επικοινωνία μαζί τους. Η άμεση επαφή μπορεί από μόνη της να μεταδώσει την πανώλη ή ακόμη και ένα κομμάτι υφάσματος του πανώλη φέρει το μίasma και μπορεί να το μεταδώσει σ’ αυτούς που το αγγίζουν. Οτιδήποτε υλικό προέρχεται από τα ζώα, είτε είναι στην αρχική του κατάσταση, είτε έχει επεξεργαστεί από ανθρώπινο χέρι, αποτελεί όχημα της πανώλης. Παράδειγμα αποτελεί το βαμβάκι, το λινό, η κάνναβη, το χαρτί, κ. ά.³⁴

*Ευρισκόμενος σε καραντίνα στη Μάλτα, γράφει ο Olivier, υπήρξα μάρτυρας του συναγερμού που προκάλεσε ένα κομμάτι χαρτί, που ο άνεμος έφερε κάτω από τα φράγματα του Λαζαρέτου και έπεσε στο μέσον πολλών ανθρώπων.*³⁴

Γενικά τα βρώσιμα, κατά τον Olivier, και τα μέταλλα δεν μεταφέρουν το μικρόβιο. Μπορεί κανείς ατιμώρητα να πάρει από το χέρι ενός πανώβλητου ένα κέρμα ή ένα άλλο είδος μετάλλου, βότανα, ψάρι, ψωμί, κ.ά. Υποστη-

ρίζεται ότι το πολύ ζεστό ψωμί μπορεί να μεταδώσει την ασθένεια, ενώ το κρύο δεν τη μεταδίδει. *Η ιδιουσυγκρασία του ατόμου είναι υπεύθυνη για την ευκολία με την οποία κανείς μολύνεται από πανώλη. Πολλοί άνθρωποι αγγίζουν ατιμώρητα τους πανώβλητους χωρίς καμία προφύλαξη και αφού έχουν ξεφύγει τον κίνδυνο για πολλά χρόνια, αυτοί οι ίδιοι προσβάλλονται πρώτοι μερικές φορές και υποκύπτουν.*³⁴

Ο Olivier προτείνει ότι θα ήταν πιο σπουδαίο να ψάξει κανείς την προέλευση αυτής της νόσου, να παρατηρήσει τη φύση της και να εξηγήσει γιατί είναι τόσο λοιμογόνος, τόσο άμεση, τόσο φοβερή. Επίσης επισημαίνει ότι δεν μεταφέρεται καθόλου με τον αέρα και δεν μπορεί να μεταδοθεί αν δεν υπάρχει άμεση επαφή ενός αρρώστου ή ενός αντικειμένου που αυτός έχει αγγίξει. Επίσης ότι θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζει κανείς ποια είναι τα ευαίσθητα αντικείμενα που μεταφέρουν αυτό το ‘δηλητήριο’ και πόσο καιρό το διατηρούν, ποιος είναι ο βαθμός του κρύου ή της ζέστης που την κάνει να εξαφανίζεται, ποιες είναι οι ουσίες που μπορεί κανείς να πάρει για προφύλαξη και μέχρι ποιο βαθμό μπορεί αυτές να προφυλάξουν. *Θα είχε ως αποτέλεσμα ίσως απ’ αυτές τις έρευνες ώστε αυτός ο ιός να είναι ανάλογος με εκείνον της χολής, ή της ευλογιάς, της λύσσας και όλων των ασθενειών που στον άνθρωπο ή τα ζώα δεν είναι μολυσματικά παρά μόνο με μια έμμεση επαφή. Και λοιπόν θα ήταν δυνατόν να βρει κανείς μεταξύ των κατασκευασμάτων των μετάλλων και των ημιμετάλλων, αν όχι το ειδικό για την πανώλη, το λιγότερο, ένα γιατρικό που θα μπορούσε να τη θεραπεύσει στις περισσότερες περιπτώσεις.*²⁶

Οι κακές συνθήκες δημόσιας υγείας αιτία εξάπλωσης των επιδημιών

Οι επιδημίες εξαπλώνονται ταχύτατα σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας λόγω των ανύπαρκτων σχεδόν συνθηκών δημόσιας υγείας. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι και στις βενετοκρατούμενες κτήσεις, παρόλο που η δημόσια υγεία ήταν σε πολύ καλύτερο επίπεδο, υπήρχαν κάποιες περιπτώσεις που δεν είχε ληφθεί ιδιαίτερη πρόνοια. Παράδειγμα αποτελεί η ταφή των νεκρών την εποχή της Βενετοκρατίας στα Επτάνησα, η οποία δε γινόταν σε συγκεκριμένα νεκροταφεία, αλλά μέσα στις εκκλησίες, ή στις αυλές τους ή σε ιδιόκτητες εκκλησίες ή σε οικογενειακές επαύλεις, με αποτέλεσμα να είναι σοβαρή εστία μόλυνσης.

Σύμφωνα με τον Clarke, στην Κωνσταντινούπολη και

³² Αναφέρει ότι ο M. Samoilovitz, ονομαστός Ρώσος γιατρός της εποχής και συγγραφέας ενός συγγράμματος για την πανώλη που τυπώθηκε το 1783, έφερε στο φως τη γνώση ότι αυτή η αρρώστια δεν υπάρχει στον αέρα, ούτε μεταδίδεται με τον αέρα, αλλά μόνο με την ίδια την επαφή. Ο Sonnini θεωρεί ότι παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς άλλων μελετητών και ιδιαίτερα του M. Paris, ο ισχυρισμός του M. Samoilovitz είναι αναμφισβήτητος.³⁴

Εικόνα 22.

Ελληνίδα του Πέρα της Κωνσταντινούπολης. Χαλκογραφία από έκδοση του χρονικού των ταξιδιών του N. de Nicolay (16ος αιώνας).

ειδικά στο Πέρα, (εικ. 22), οι συνθήκες της δημόσιας υγείας είναι τραγικές. Για την Κωνσταντινούπολη, γράφει ότι οι δρόμοι είναι στενοί, γεμάτοι τρύπες, σκοτεινοί, με ψόφιους σκύλους³³ που με σωρούς βρωμιάς και λάσπης εμποδίζουν τη δίοδο.⁶ Για το Πέρα αναφέρει ότι δεν υπάρχει πουθενά στον κόσμο τόσο μισητό μέρος όσο το Πέρα και κυρίως το πιο κατοικημένο μέρος του. Νομίζαμε ότι ζούσαμε σε κοιμητήριο. Το μοναδικό πόσιμο νερό, περνώντας μέσα από τις σωληνώσεις στα διψασμένα χείλια των κατοίκων, γέμιζε με όλα τα είδη από αποκρουστικές ακαθαρσίες, ακόμη και με ζωντανά ζωύφια. Αυτό παρατηρήθηκε γιατί ο ιδιοκτήτης του ξενοδοχείου, όπου έμεναν, θέλοντας να κάνει μερικές επισκευές στο σπίτι του, έσκαψε κοντά στα θεμέλια και βρήκε ότι το σπίτι του στεκόταν επάνω σε τάφους που ακόμα περιείχαν τα

λείψανα του πεθαμένου. Σ' αυτό ίσως οφείλονταν και τα πολλά ποντίκια³⁴, όχι μόνο στα κτίρια, αλλά και στους δρόμους. Είναι τόσα πολλά δε τη νύχτα που αν κανείς περπατά, τα βρίσκει να περπατούν επάνω στις κνήμες του³⁵. Για τις κακές επίσης συνθήκες δημόσιας υγείας στη Σμύρνη αναφέρεται ο Sonnini τον 18^ο αιώνα. Σχεδόν όλη η πεδιάδα που διέσχισα ήταν καλλιερρημένη. Υπέροχες συγκομιδές την κάλυπταν, αλλά δεν υπήρχε τίποτα άλλο από συντρίμμια. Αμέτρητες λεγεώνες από τριζόνια, φοβεροί παράγοντες της πείνας, τους επιτίθονταν. Μια πλήρης ερήμωση. Τα νερά του μικρού ποταμού Sarabat και μερικών ρευμάτων που έπεφταν στη θάλασσα σ' όλο το μήκος αυτής της πλευράς είχαν εξαφανιστεί κάτω από ένα παχύ στρώμα από πτώματα τριζονιών που τα γέμιζαν και η μόλυνση που μετέδιδαν μόλυνε τον αέρα και πρόσθετε νέα θύματα σ' αυτά που η πανώλη καταστρέφει σ' αυτές τις όμορφες περιοχές.³⁴

Όμως και η μη απαγόρευση της κυκλοφορίας των πανώβλητων, είναι σοβαρός λόγος μετάδοσης της πανώλης σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον Sonnini. Οι Τούρκοι (εικ. 23) που ζουν εκεί και χάνουν καθημερινά θύματα, λόγω της πανώλης, μεταφέρουν το

Εικόνα 23.

Τούρκος και Έλληνας, από το βιβλίο του Turnefort

μικρόβιο παντού, όπου κατευθύνονται. Δεν λαμβάνεται καμία προφύλαξη για να εμποδιστεί η επικοινωνία, ούτε για να σταματήσει η πρόοδος της. Ο πανώβλητος εισχωρεί με τόση ελευθερία όση ο πιο υγιής άνθρωπος σε όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας και κανένας δεν σκέφτεται να αποφύγει τη συνάντηση. Δεν εκπλήσσεται κανείς μετά απ' αυτό, ότι δηλαδή το νησί της Ρόδου εκτίθεται, όπως όλα τα άλλα μέρη της Τουρκίας, στην πιο φοβερή μετάδοση που δεν μπορεί να αποδοθεί στο κλίμα της, που είναι

³³ Εκτός από τους ανθρώπους μπορεί να προσβληθούν και ζώα. Ο Olivier αναφέρει ότι παρατηρεί κανείς συχνά στην Κωνσταντινούπολη ότι τα κατοικίδια ζώα δεν απαλλάχθηκαν από την πανώλη. Στην πραγματικότητα είναι λιγότερο ευαίσθητα από τον άνθρωπο όταν προσβάλλονται και τα χρόνια που η αρρώστια εμφανίζεται με όλη της την ένταση δεν προκαλεί καθόλου όλεθρο μεταξύ τους. Πολλοί μορφωμένοι άνθρωποι με διαβεβαίωσαν ότι οι σκύλοι σε όλες τις περιπτώσεις ξεφεύγουν σε πιο μεγάλο βαθμό από αυτή την αρρώστια απ' ό,τι ο άνθρωπος και έχουν όπως αυτός τους λεμφαδένες, των οποίων η διατήρηση ήταν λιγότερο ή περισσότερο άφθονη.²⁶

³⁴ Τα σύγχρονα επιδημιολογικά δεδομένα κάνουν γνωστό το ρόλο που διαδραματίζουν οι ψύλλοι και τα ποντίκια στην επιδημιολογία της νόσου.⁸⁰

³⁵ Σύμφωνα με τον Clarke, υπήρχαν άνθρωποι που πληρώνονταν ένα χρηματικό ποσό το χρόνο για να καθαρίζουν τις ακαθαρσίες της πόλης και αυτοί αγόραζαν με τα χρήματα αυτά πολλές αρχαιότητες. Αυτό έγινε γνωστό στον Clarke από ένα γιατρό Έλληνα, τον Dr. Inchiostro, ο οποίος συχνά πουλούσε νομίσματα και πολύτιμους λίθους στα παλάτια των απεσταλμένων, πληρωμένα από αυτούς.^{3,4}

ένα από τα πιο υγιεινά και τα πιο ευχάριστα της γης.³³ Το ίδιο όμως παρατηρούνταν και σε μέρη που στο παρελθόν είχαν αυστηρή επιτήρηση, όπως στη Ζάκυνθο, τον 18^ο αιώνα, όπου ενέσκηψε φοβερή επιδημία κατά το έτος 1720. Ο Λ. Ζώης μας περιγράφει ότι η αυστηρή επίβλεψη που τηρούνταν στο παρελθόν στα παράλια είχε χαλαρώσει, οι δε υπεύθυνοι για την υγειονομική υπηρεσία ευγενείς την είχαν αφήσει στα χέρια των φυλάκων, οι οποίοι δωροδοκούμενοι επέτρεπαν την ελεύθερη επικοινωνία κάθε πλοίου χωρίς καμία διατύπωση, καθώς επίσης και στους ναυτικούς να διέρχονται τη νύκτα στην πόλη, είτε να φιλοξενοούνται στα ξενοδοχεία. Αναφέρει ότι τα εμφανιζόμενα αρχικά κρούσματα θα μπορούσαν ίσως να περιοριστούν αν λαμβάνονταν τα κατάλληλα υγειονομικά μέτρα της απομόνωσης. Δυστυχώς όμως ούτε στην πόλη, ούτε στην εξοχή έγινε η διάγνωση της νόσου και δεν λήφθηκε καμία προφύλαξη, μέχρις ότου νόσησαν στρατιώτες, πέθαναν και έτσι επιβεβαιώθηκε το νόσημα. Αρχικά εμφανίστηκαν πολλά κρούσματα σε άνδρες της φρουράς της συνοικίας του Αγίου Παύλου. Από τη συνοικία αυτή η νόσος μεταδόθηκε στη συνοικία του Αγίου Αντωνίου, όμως και το χωριό Μανάτο ήταν προσβεβλημένο από το λοιμό. Τότε μόνο η υγειονομική αρχή έλαβε μέτρα, με σκοπό να περιορίσει την επιδημία, απομονώσασα τις συνοικίες, καύσασα τα υπάρχοντα των λοιμόθλητων και διακόψασα τη συγκοινωνία.⁵⁴

Τον 19^ο αιώνα πολύ σοβαρά πλήττεται η Θεσσαλονίκη το 1801 μέχρι το 1803. Για τη συγκεκριμένη επιδημία ο περιηγητής Clarke αναφέρει ότι στη συνοικία των Εβραίων υπήρχε η μεγαλύτερη εστία μόλυνσης πανώλης και επομένως αυτό το μέρος της πόλης είχε σχεδόν ερημωθεί³⁶. Φαίνεται ότι την περίοδο αυτή η πανώλης προτιμούσε ορισμένες συνοικίες. Έτσι, στις συνοικίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης η μεταδοτικότητα είναι μεγαλύτερη, διότι αυτές είναι πυκνοκατοικημένες και υπάρχει και βιοτεχνία μετάξιων υφασμάτων, που αποτελεί κατάλληλο έδαφος για τη συντήρηση μεγάλου αριθμού ψύλλων, οι οποίοι μαζί με τις κακές συνθήκες υγιεινής συντελούν στη μετάδοση της νόσου.⁵⁹ Η πανούκλα και ο κίτρινος πυρετός ήταν οι μεγάλοι εφιάλτες της Σμύρνης το 1804 κατά τον Mac Gill: *Σπάνια, ωστόσο, η επιδημία έφτανε στο Φραγκομαχαλά, γιατί με τα πρώτα κρούσματα οι κάτοικοι απομονώνονταν εντελώς από την υπόλοιπη Ελλάδα.*⁷³ Το 1806 ο Chateaubriand αναφέρει ότι η πανούκλα είναι η δεύτερη μάστιγα της Σμύρνης. Εδώ παρατηρείται περισσότερο στην τουρκική συνοικία και λιγότερο στις άλλες, διότι εκεί οι πλατείες είναι γεμάτες από όλες τις ακαθαρσίες της πόλης, ακόμη και με ψοφίμια. Οι άλλες συνοικίες είναι πιο καθαρές και λιγότερο

ανθυγιεινές.⁷³ Για την επιδημία πανώλης του 1812-1813 στην Κωνσταντινούπολη μας λέει ο Ιακ. Ρίζος Νερουλός ότι η δραματική εξέλιξη που είχε οφείλονταν στη συνήθεια των μουσουλμάνων να ακολουθεί μεγάλο πλήθος το νεκρό στις κηδείες. Γράφει σχετικά: *Αποτελούσε θρησκευτικό καθήκον (των μουσουλμάνων) να συνοδεύεται ο νεκρός από μεγάλο πλήθος. Έτσι η πανούκλα μεταδόθηκε παντού με απίστευτη ταχύτητα....*⁷⁵

Παρόμοια εικόνα δίνει και ο Σκαρλάτος Βυζάντιος: *...Ενθυμούμαι την του 1812, και ακόμη αι τρίχες μου ανορθούνται! Σειρά αδιάκοπος νεκρικών φοριών επείχον όλον τον προς τα κοιμητήρια δρόμον και μέγα μέρος αυτών, και δύναται τις, χωρίς όρεξιν αντιθέσεως, να είπη ότι πολυπληθέστερα ήσαν τα ταφεία παρά αι αγοραί. Εκεί εφαινετο όλος των Τούρκων ο υπέρ του πεπρωμένου φανατισμός, αμιλλωμένων τις πρώτους να υποβάλη τους ώμους του υπό το φορείον, και να συνοδεύση τεσσαράκοντα τουλάχιστον βήματα τον νεκρόν, βέβαιος ότι έκαστον βήμα του εξαλείφει μίαν αμαρτίαν. ...Και ταύτα μεν οι Οθωμανοί, των οποίων, με όλην την απροφυλαξίαν, ολίγοι εθυσιάζοντο· διότι οι προσβαλλόμενοι δεν εγκατελείποντο ποτε υπό των οικείων και συγγενών των. Αλλ' εις τας Χριστιανικάς συνοικίας το θέαμα ήτον ασυγκρίτως οικτρότερον. Η φωνή της φύσεως κατεσιγάξετο υπό της φωνής του εγωϊσμού και της ατομικής εκάστου διατηρήσεως, και ελογίζετο γενναιότης όταν η μήτηρ δεν εγκατέλειπε το τέκνον της! Άθλια δε τινες καλύβαι μόλις εστέγαζον έξωθεν του χωρίου ως αν τους λεπρούς το πάλα, τους δυστυχείς μολυσμένους, τους οποίους καθόσον δεκάτιζε το δρέπανον του θανάτου, μετέφερον προς ταφήν εις τα πλέον απρόσβατα μέρη οι και αυτού του θανάτου τρομερώτεροι Μόρται. Πόσοι των δυστυχών τούτων παρεχώθησαν ημιθνήτες! πόσων ο θάνατος επεσπεύσθη υπό των ασυνηθών φυλάκων!...*⁴⁷ Ο W. Macmichael αναφέρει ότι μόνο στην Κωνσταντινούπολη το θανατικό του 1812-1813 θέρισε εκατοντάδες χιλιάδες ψυχές.^{24, 75}

Σύμφωνα με τον Andreossy, Γάλλο πρεσβευτή στην Πόλη, η διάδοση της επιδημίας του 1812 στην Κωνσταντινούπολη οφειλόταν στο γεγονός ότι αντικείμενα, που ανήκαν σε μολυσμένους από πανώλη ανθρώπους, πουλήθηκαν, επιπροσθέτως όμως και στην αδιαφορία που έδειχνε ο Τουρκικός λαός για λήψη προληπτικών μέτρων.⁷⁵

Σύμφωνα με τον Zallony, τον 19^ο αιώνα στην Τήνο η πανώλης ενσκήπτει σπάνια. Παρ' όλα αυτά δεν φροντίζουν ιδιαίτερα για την κάθαρση, πράγμα που μπορεί να προξενήσει τη μέγιστη δυστυχία, εάν ο αέρας δεν είναι γενικά ιδιαίτερα καθαρός. Διότι μερικοί από τους ανθρώπους κατά τη διάρκεια της νύκτας ενίοτε δραπετεύουν

³⁶ Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης εκείνη την εποχή ήταν περίπου 60.000, εκ των οποίων 30.000 Οθωμανοί, 16.000 Έλληνες, 12.000 Εβραίοι και ένας μικτός πληθυσμός από Ρωμά και Αιθίοπες σκλάβους περίπου 2000.⁸

από το λοιμοκαθατήριο, το οποίο βρίσκεται λίγο μακριά από την πόλη και πάνε και κοιμούνται στα σπία τους, πράγμα το οποίο δεν έπρεπε να το ανέχονται, γιατί εξαιτίας αυτής της κατάστασης προέκυψε και η ερήμωση πολλών χωριών.³⁸

Η ευλογία είναι συχνή στα Επτάνησα τον 19^ο αιώνα, αφ' ενός μεν λόγω της συχνής επικοινωνίας του Ελληνικού πληθυσμού με μερικές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου είναι σχεδόν ενδημική, αφ' ετέρου διότι οι κάτοικοι δύσκολα κάνουν το εμβόλιο κατά της ευλογιάς, όταν δεν υπάρχει η απειλή της επιδημίας.⁹ Η απομόνωση των ασθενών και ο εμβολιασμός, που άλλοι τον έκαναν ευχάριστα, μερικοί παρά τη θέλησή τους, είχε ως αποτέλεσμα συχνά να τους σώζουν από μεγάλες δυστυχίες. Από το Δεκέμβριο μέχρι τον Ιανουάριο του 1841-1842 πλήττει την Κέρκυρα. Πρόκειται για μία επιδημία που προσβλήθηκαν 278 άτομα, εκ των οποίων πέθαναν τα 76. Η επιδημία αυτή κτύπησε κυρίως την Εβραϊκή συνοικία, στην οποία οι συνθήκες υγιεινής δεν ήταν καλές.⁹

Οι κακές υγειονομικές συνθήκες είναι επίσης η αιτία της εμφάνισης του τύφου στον ελλαδικό χώρο που εμφανίζεται δριμύτερος ήδη από τους Βενετοτουρκικούς πολέμους. Έτσι κατά τη διάρκεια του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου για πρώτη φορά γίνεται λόγος για επιδημία τύφου σε ελληνικό χώρο. Η επιδημία πλήττει κυρίως τους στρατιώτες.⁵⁹ Το Ηράκλειο της Κρήτης το 1556 είναι η πρώτη περιοχή του Νοτίου τμήματος της Βαλκανικής, που σύμφωνα με τις πηγές πλήγηκε από τύφο. Το 1667 τα Γιάννενα βασιανίζονταν μάλλον από τύφο.^{59, 62} Το 1679 στη Χίο ήλθε λοιμός μέγας και τον ίδιο χρόνο στη Σέριφο πολλοί άνθρωποι απόθαναν εις τα βουνά. Κατά τον Ρώσσο πλοίαρχο Στέφαν Πέτροβιτς Χμετιόβσκιν ασθένειαι επιπολάζουν διάφοροι εξων τυφοειδής πυρετός και δυσεντερία.

Ο τύφος είναι επίσης συχνός στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και σε συνθήκες που η υγιεινή είναι υποβαθμισμένη είναι πιο θανατηφόρος από την πανώλη, γιατί προσβάλλει πιο πολύ τις μεγαλύτερες ηλικίες. Οι θάνατοι μεταξύ 16 και 20 ετών είναι περίπου 10%, ενώ οι θάνατοι μεταξύ 40 και 50 ετών φθάνουν το 40%.⁵⁹

Σύμφωνα με τον Hennen,¹⁶ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενίοτε εμφανίζεται τύφος και στην Κέρκυρα. Σύμφωνα με τον Stefano Clon,⁹ οι γνωστές επιδημίες 'χολερικού' τύφου στα Ιόνια νησιά ήταν η επιδημία που ενέσκηψε μεταξύ των Άγγλων στρατιωτών στην Κεφαλονιά το 1816

και στην Κέρκυρα την ίδια χρονιά. Από τις επιδημίες αυτές, της Κεφαλονιάς παρατηρήθηκε στον στρατό του Αργοστολίου κατά τον Ιούλιο μήνα, τον Αύγουστο και τις αρχές του Σεπτεμβρίου και προερχόταν από την Αγγλία. Στην Κέρκυρα η επιδημία εμφανίστηκε το καλοκαίρι του 1816 σε ένα αγγλικό σύνταγμα. Πέθαναν 210-220 άτομα. Το 1818 κατά τον Rouqueville⁷¹ ο τύφος κάνει την εμφάνισή του με μεγάλη συχνότητα στην Κέρκυρα. Σύμφωνα με τον Stefano Clon,⁹ επιδημία 'χολερικού' τυφοειδούς πυρετού ξαναπαρουσιάστηκε στην Αθήνα το 1835. Η Στερεά Ελλάδα πλήττεται από τύφο το 1809, ενώ ο δριμύτατος λοιμός που αναφέρει ο Αν. Γεωργιάδης-Λευκίας την ίδια εποχή στη Λάρισα είναι η ίδια λοιμική νόσος και όχι η πανώλη.⁹ Το 1810 ο Byron γράφει για μία ενδημική νόσο που θερίζει την Πάτρα, που θερίζει μικρούς και μεγάλους και κυρίως τα νεογέννητα και πιθανότατα είναι τύφος.⁷⁵

Η φυματίωση θεωρούνταν από τους χειρότερους εχθρούς της ανθρωπότητας, γιατί σκότωνε χιλιάδες ατόμων κάθε ηλικίας και φύλου, κάθε φυλής, κάθε κοινωνικής τάξης. Θεωρείται ότι σκότωνε ύπουλα τόσα άτομα, όσα δεν σκότωναν οι πόλεμοι και οι φυσικές καταστροφές. Οι πιο ευάλωτοι ήταν όσοι ζούσαν σε ανθυγιεινές συνθήκες, άτομα γενικά χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου, άτομα που καταπονούνταν σωματικά, ψυχικά, άτομα που δεν σιτίζονταν επαρκώς. Επειδή κατά την περίοδο που μελετάται η μικροβιακή αιτία των νόσων ήταν άγνωστη, η έλλειψη γνώσης και η πεποίθηση ότι ήταν νόσημα κληρονομικό, είχε ως αποτέλεσμα την ταχύτατη εξάπλωσή της. Θεωρείται και αυτή, όπως και η ελονοσία, κοινωνική νόσος.³⁷

Η φυματίωση δεν αναφέρεται από τους Άγγλους περιηγητές, αν και είναι γνωστό ότι ήταν συχνή στην Τήνο π.χ. στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.⁷³ Έτσι κατά τον Zallony, απ' όλες τις αρρώστιες, η πνευμονική φθίση δεσπόζει σ' αυτό το νησί και κυρίως στο ωραίο φύλλο επεκτείνεται η βιαιότητά της.³⁸ Ο ίδιος πιστεύει ότι αυτή η σκληρή αρρώστια, παρά τη γενική αντίληψη, δημιουργείται και διακινείται από τη συνήθεια που έχουν οι κάτοικοι να ντύνονται με μολυσμένα ενδύματα που προέρχονται από την Ιταλία. Αυτή είναι η αιτία μιας σκληρής αρρώστιας, η οποία εισαγόμενη τυχαία, γίνεται σε λίγο χρόνο κληρονομική και επίμονα λεηλατεί, χωρίς να σταματάει τα νησιά του Αρχιπελάγους και ιδιαίτερα αυτό της Τήνου.³⁸

Κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται φυμα-

³⁷ Αυτό συμβαίνει γιατί οι επιδημίες αποτελούν πάντοτε παροδικό κακό, το οποίο έχει βραχεία διάρκεια, ενώ η φυματίωση αποτελεί νόσημα που εμφανίζεται όλο το χρόνο και είναι νόσημα συχνό με πολύ μεγάλη θνησιμότητα.⁶⁰

³⁸ Κάθε χρόνο δηλαδή οι έμποροι και οι ναυτικοί των νησιών του Αρχιπελάγους πηγαίνουν στις δημοπρασίες από τις εκθέσεις της Σενεγάλης, της Ανκόνας και της Βενετίας και φέρνουν εμπορεύματα, των οποίων η μόδα έχει περάσει, για χρήση στην Ανατολή. Αυτά τα αγοράζουν οι συμπατριώτες τους και ιδιαίτερα εντυπωσιάζονται οι γυναίκες που τα αγοράζουν και γρήγορα παθαίνουν τα καταστροφικά αποτελέσματα. Ο Zallony εδώ κάνει λόγο για κληρονομικότητα στη φυματίωση, πράγμα που δεν ισχύει, διότι είναι μεταδοτικό νόσημα. Και παρόλο που μιλά για κληρονομικότητα, σε υποσημείωσή του, γράφει ότι η εμπειρία μου με κάνει να πιστεύω ότι η πνευμονική φθίση είναι μεταδοτική, αν και η μοντέρνα ιατρική αρνείται να υιοθετήσει αυτή τη γνώμη.³⁸ Η φυματίωση είναι ένα λοιμώδες νόσημα που οφείλεται στο μυκοβακτηρίδιο της φυματίωσης (*Mycobacterium tuberculosis*). Μεταδίδεται από το ένα άτομο στο άλλο, με την εισπνοή σταγονιδίων που περιέχουν μυκοβακτηρίδια.¹⁸ Το μυκοβακτηρίδιο της φυματίωσης αναγνώρισε και περιέγραψε πολύ αργότερα, στις 24 Μαρτίου 1882 ο Ρόμπερτ Κώχ (Robert Koch), στον οποίο απονεμήθηκε το βραβείο Νόμπελ το 1905 για αυτή την ανακάλυψη.¹⁹

τίωση αρκετά συχνά στα νησιά Ύδρα, Μύκονο και Σπέτσες.⁹ Σχετικά με τη φυματίωση στα νησιά των Κυκλάδων το 1834, ο γιατρός Ιωάννης Βούρος αναφέρει ότι είναι συνήθης νόσος, ότι επικρατεί περισσότερο στα νησιά με μεγαλύτερη ξηρασία, όπως η Μύκονος και λιγότερο στις πιο πεδινές και υγρές περιοχές, όπως η Νάξος και η Πάρος.³⁹

Ο Hennen αναφέρει ότι η φυματίωση είναι σπάνια στην Κέρκυρα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹⁶

Οι άσχημες συνθήκες δημόσιας υγείας οδηγούν και στην εμφάνιση της λύσσας.

Ο Olivier, κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα, σχολιάζει ότι στην πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, αξιολογείται ότι είναι η θέα των πολλών σκυλιών που συναντά κανείς στους δρόμους της, σκυλιά τα οποία είναι αδύναμα, που τα ταλαιπωρεί η πείνα, τα οποία θα μπορούσαν να ευθύνονται για τη μετάδοση της λύσσας. *Κάποιος θα μπορούσε να πιστέψει ότι ανεξάρτητα από την πανώλη, τη φωτιά του πολέμου και τους πολεμιστές που ερημώνουν αυτή την πόλη, η λύσσα αναμειγνύεται με αυτούς τους ψύλλους που δημιουργούν με τη σειρά τους την πανωλεθρία σ' ένα λαό που δεν λαμβάνει πρόνοια.*²⁶ Ο Olivier είναι γνώστης των υγειονομικών συνθηκών που συμβάλλουν στη μετάδοση των ασθενειών, αφού επισημαίνει ότι ούτε η πανώλης, ούτε η λύσσα μπορούν να εμφανιστούν ανεξάρτητα από την κατάσταση της ατμόσφαιρας, την ποιότητα ή την ποσότητα των τροφών, τη γειννίαση των μολυσμένων τόπων, γιατί πρέπει απαραίτητα ένας σκύλος να μολυνθεί από ένα άλλο σκύλο ή από κάποιο άλλο ζώο που πάσχει από αυτή την ασθένεια.²⁶ Όσον αφορά δε την πανώλη, πρέπει να έλθεις σε επαφή με τους μολυνθέντες ή να αγγίξεις τα μολυσμένα αντικείμενα. Η ευλογία, γράφει, αποτελεί ένα παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο μεταδίδεται το νόσημα αυτό, δηλαδή με την επαφή με τα άρρωστα άτομα.²⁶ Παρόλο που στην Ανατολή οι συνθήκες⁴⁰ που ευνοούν τη μετάδοση της λύσσας, σύμφωνα με τη γνώμη των γιατρών, είναι πιο ευνοϊκές από την Ευρώπη, η λύσσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία είναι άγνωστη.

Αν και οι Μουσουλμάνοι θεωρούν τα σκυλιά ζώα ακάθαρτα, σε σημείο που αποφεύγουν να τα αγγίζουν και τους απαγορεύουν την είσοδο στα σπίτια τους, εν τούτοις τα αφήνουν να πολλαπλασιάζονται στις περισσότερες πόλεις, διότι πιστεύουν ότι οι ακαθαρσίες τους είναι πολύ κατάλληλες για την ετοιμασία και τη βαφή δερμάτινων ειδών.⁴¹ Δεν μπορούν να πιστέψουν ότι μπορούν να αντικαταστήσουν αυτή την ύλη με μία άλλη. Το πλεο-

*νέκτημα που είχαν ακόμη από αυτά τα ζώα είναι ότι καθαρίζουν τους δρόμους από τα ψοφίμια και από τα άλλα σκουπίδια που ρίχνουν συνεχώς. Η φιλανθρωπία των Τούρκων συνίσταται στο να τους δίνουν μερικές φορές από το ψωμί που δεν μπορούν να καταναλώσουν και να τους διανέμουν κάθε μέρα σικώτι, πνευμόνια, τα εντόσθια και το κεφάλι των προβάτων που θανατώνουν στα κρεοπωλεία, γιατί ποτέ δεν κάνουν χρήση απ' αυτά λόγω της θρησκείας τους και που οι χριστιανοί δεν τολμούν να φάνε.*²⁶

Διάφορα πουλιά, όπως κουκουβάγιες, αετοί ή γάτες κυνηγούν τους αρουραίους και τα ποντίκια που είναι άφθονα σε μια πόλη κτισμένη με ξύλο, όπου οι κάτοικοι δεν είναι καθόλου προσεκτικοί, όπου οι γάτες είναι σπάνιες και συχνά επικίνδυνες και στο ότι μπορούν να μεταδώσουν την πανώλη από το ένα σπίτι στο άλλο. *Όσον αφορά τα σκουπίδια, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης δεν κάνουν συχνά τον κόπο να τα μαζέψουν, διότι υπολογίζουν ότι θα το κάνει η βροχή.*²⁶

Αυτό είναι αρκετό για το φθινόπωρο, το χειμώνα και την άνοιξη, υπό την προϋπόθεση ότι η πόλις έχει παντού μια κλίση αρκετά μεγάλη για να παρασυρθούν μακριά τα νερά. Και όταν το μέτρο δεν επαρκεί ρίχνονται στο λιμάνι και αυτό που σχηματίζουν σε διάφορα μέρη της ακτής είναι πολύ μεγάλοι σωροί.²⁶

Η λύσσα ήταν εξαιρετικά σπάνια τον 19ο αιώνα. Εμφανίζεται με κάποια συχνότητα στη νότια Μεσσηνία. Σύμφωνα με τον Sonnipi, *παρόλο που η υδροφοβία, για την οποία ξέρουμε τόσο λίγα για τη φύση της, είναι άγνωστη στις πιο ζεστές περιοχές της Ανατολής, εκδηλώνεται μου λένε, αρκετά σπάνια στην Κρήτη. Ο Dapper αναφέρει ότι αυτό το νησί βασανιζόταν συχνά από λυσσασμένα σκυλιά.*³³

Ο λιμός αιτία νοσηρότητας

Γενικά η τοποθεσία ή άλλες καταστάσεις που προηγήθηκαν στον τόπο, όπως ο λιμός, έπαιζαν ρόλο στη νοσολογία της περιοχής. Παράδειγμα τα νησιά του Αιγαίου βρίσκονταν πάνω σε εμπορικούς δρόμους και δεν προστατεύονταν από τη σχετική απομόνωση, που απολάμβαναν ίσως κάποιες αγροτικές περιοχές. Ετσι η περιοχή του Αιγαίου βρέθηκε πάνω στο ίχνος της διαδρομής που διέγραψαν οι επιδημίες στο πέρασμά τους από την Ανατολή προς τη Δυτική Ευρώπη. Επίσης στην Κύπρο της Οθωμανικής περιόδου περίοδοι λιμού ακολουθούσαν

³⁹ Αυτή η περίπτωση, αναφέρει, ότι συμπίπτει με την παρατήρηση και άλλων γιατρών, ότι δηλαδή όπου είναι συχνόι οι διαλείποντες πυρετοί εκεί η φθίση είναι σπανιότερη.⁴⁶

⁴⁰ Οι σκύλοι είναι πολύ περισσότεροι, υποφέρουν περισσότερο από τις άλλες χώρες της Ευρώπης από πείνα και δίψα, το κλίμα είναι πολύ πιο ζεστό και το κρύο είναι αρκετά έντονο στην Κωνσταντινούπολη ή στην Ανδριανούπολη γι' αυτά τα ζώα, στα οποία η είσοδος στα σπίτια απαγορεύεται και έτσι το αισθάνονται ακόμη περισσότερο τη νύχτα, απ' ό,τι στις θέρμες χώρες της Ευρώπης.²⁶

⁴¹ Συγκεκριμένα του φινιρισμένου δέρματος των αιγών (maroquins), που χρησιμοποιείται ειδικά για βιβλιοδεσία.²⁶

πολύ συχνά από επιδημίες⁴². Σύμφωνα με τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό το 1757 και 1758 επικρατούσε πείνα σκληρά εις τον τόπον εξ αιτίας της ανομβρίας και της ακρίδος, ώστε ο λαός έψηνε τα αγριοκολοκάσια, φαρμακεραί ρίζαι, και τα έτρωγε, και άλλα χορτάρια άγρια⁵⁸. Τον λιμό αυτό ακολούθησε μια από τις μεγαλύτερες επιδημίες πανώλης στο νησί το 1759-60. Το διαμετακομιστικό εμπόριο και οι επικοινωνίες μεταξύ των διαφόρων μερών, αλλά και το είδος του εμπορίου συντελεί ιδιαίτερα στη μεταδοτικότητα των ασθενειών. Σύμφωνα με τον Ιησουίτη ιεραπόστολο, Jean Baptiste Souciet το 1735 οι Εβραίοι, οι οποίοι κατέχουν το 1/3 της Θεσσαλονίκης, αποδεκατίζονται από διάφορες επιδημίες, ακόμα και από την πανούκλα, που μόνο τις δικές τους συνοικίες θηρίζει, εξαιτίας του υποσιτισμού και των ρυπαρών κατοίκων.⁴³

Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος⁴⁴ πιστεύει ότι στην Κωνσταντινούπολη και από τα επιδημικά νοσήματα περισσότερο κακό προξενούν η απρονοησία των κατοίκων και η ολιγωρία των κρατούντων. Γράφει σχετικά: ...Υγιεινοτάτη δε ούσα καθ' εαυτήν...η Κωνσταντινούπολη, νόσους ενδημικές δεν έχει· παρατηρήθη μάλιστα ότι και αι επιδημικάί, μητ' αυτής της χολέρας εξαιρουμένης, κάμνουσιν ολιγώτεραν πολύ θραύσιν παρ' όσην η τε απρονοησία των κατοίκων, η τε μέχρι τούδε ολιγωρία των κρατούντων και άλλα τυχαία αίτια καθιστώσιν επίφοβον...⁴⁷

Η επίδραση της διαίτας και των καθημερινών συνθηκών στη νοσηρότητα:

Η κακή γενικώς διατροφή και ο τρόπος ζωής των κατοίκων θεωρούνται υπεύθυνοι παράγοντες για πολλές ασθένειες στην Κωνσταντινούπολη, κατά τον Σκαρλάτο Βυζάντιο, όπως για τη φυματίωση, τις αιμορροΐδες, την ψωρίαση της κεφαλής, κ.ά.⁴⁷

Στην Κωνσταντινούπολη, η φθίσις, εις μερικά μάλιστα χωρία, και μεταξύ του ωραίου φύλου ιδίως, βυθίζει πολλάς οικογενείας εις αλλεπάλληλα πένθη· αλλ' απεδείχθη ότι η αρχική του κακού αιτία είναι η κακή... Δίαιτα, τα καθ' εβδομάδα επαναλαμβανόμενα (αδιάφορον εάν ήνεχαιμών ή όχι) των οικιών σφογγαρίσματα ή μάλλον καταποντίσματα· η κατάχρησις των λουτρών, όπου συνήθως αι κομψότεραι κυρίαί δαπανώσιν ολόκληρον την ημέραν, και το εσπέρας επιστρέφουσαι εις τας οικίας των διοδεύουσι μιας πολλάκις ώρας βορβορώδη οδόν με λεπτότατα

πέδιλα κ.λ.π. κ.λ.π....Αι περί την έδραν αιμορροΐδες είναι συμφυές σχεδόν νόσημα των κατοίκων της πρωτευούσης ταύτης· αλλά και τούτου αιτία, το εδραϊόν του βίου, τα απαλά στρώματα επί των οποίων διημερεύουσιν άνδρες τε και γυναίκες, και προ πάντων τα παχέα εδέσματα και η ιχθυοφαγία...Παρατηρήθη επί πάσιν ότι τα έλκη της κεφαλής και των άνω μερών του σώματος είνε εν γένει ευιατώτερα των περί τους πόδας, και τούτο δια την των οδών υγρασίαν, ει και αφ' ετέρου η ψωρίασις της κεφαλής, η εγγενής αύτη των Εβραίων κληρονομία, αποτέλεσμα της αθλίας αυτών διαίτης, είναι κακοηθεστάτη και θηριώδης.⁴⁷

Την αρθρίτιδα, ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, την αποδίδει στη δίαιτα, τα ακατάλληλα νερά και τη μη λήψη κατάλληλων μέτρων, σε αντίθεση με τους Τούρκους, οι οποίοι επειδή διατρέφονται υγιεινά και τηρούν κανόνες ατομικής υγιεινής, όπως το καθημερινό πλύσιμο, είναι υγιείς και ζουν πολλά χρόνια με διαύγεια πνεύματος μέχρι την τελευταία στιγμή. ...Αι δε συνήθως επιτολάζουσαι νόσοι, των οποίων ο Σιμοκράτης λέγει μίαν και την αρθρίτιν, είναι αποτέλεσμα της κακής διαίτης, των αχρείων υδάτων, και τοις άλλως ποτιμωτάτων, και προ πάντων της απροφυλαξίας. Παρατηρεί τις μάλιστα μεταξύ των Τούρκων, οίτινες συνήθως ούτε αλμυροφαγούσιν, ούτε ελαιοφαγούσιν, ούτε οινοποτούσι, και επί πάσι πλύνονται συνεχώς, και ζώσιν ησυχώτερον και τακτικώτερον βίον, πολλούς εννενηκοντούτους γέροντας με χαριεστάτην όψιν και σφθαλμούς διασώζοντας άχρι των τελευταίων στιγμών όλην αυτών την ζωηρότητα και νοημοσύνην.⁴⁷

Ακόμη στα νησιά του Αιγαίου η κατά τεκμήριο χαμηλή ποιότητα της διατροφής, σε συνδυασμό με τις όχι ιδιαίτερα καλές συνθήκες υγιεινής και το μάλλον χαμηλό επίπεδο των ιατρικών γνώσεων, καθιστούσαν τον πληθυσμό περισσότερο ευάλωτο σε ασθένειες. Σχετικά με αυτό κάνει λόγο ο Σρον τον 17^ο αιώνα: Είδα έναν άρρωστο με πλευρίτιδα, ο οποίος σύντομα πέθανε, διότι ευρισκόμενος μέσα στη μεγάλη σαρακοστή δεν ήθελε να φάει ούτε ζωμό κρέατος, ούτε ακόμη βούτυρο ή αυγά, διότι όλα αυτά τότε απαγορεύονταν.³⁵ Επίσης τον Μάρτιο του 1676 βρέθηκε στο μοναστήρι της Πεντέλης, ένα από τα πιο μεγάλα μοναστήρια της Ελλάδας, όπως γράφει, την εποχή εκείνη που είχε πάνω από 100 καλόγερους. Οι καλόγεροι γνωρίζοντας ότι ήμουν γιατρός ήθελαν να με συμβουλευτούν για θέματα που αφορούσαν κυρίως ασθένειες του στομάχου και του σπλήνα, αλλά αυτοί δεν έτρωγαν σχεδόν τίποτα εκτός από λαχανικά και ψωμί.³⁵ Για την κακή

⁴² Στην περίπτωση αυτή το ανοσοποιητικό σύστημα ήταν πολύ εξασθενημένο και επομένως ο οργανισμός ήταν ευάλωτος στις ασθένειες.

⁴³ Σύμφωνα με τον I. B. Sauciet, οι Εβραίοι κατείχαν τότε το ένα τρίτο της Θεσσαλονίκης. Κατοικούσαν στις κάτω συνοικίες, στην αγορά και κατά μήκος των τειχών προς το μέρος της θάλασσας. Οι πλούσιοι έμποροι της εθνότητας αυτής είχαν ωραία σπίτια. Οι πιο πολλοί όμως ήταν φτωχοί. Είχαν απεριποίητα σπίτια χωρίς καπνοδόχους, γιατί έκαιγαν ελάχιστα ξύλα. Λόγω της έλλειψης υγιεινής και της κακής διατροφής προσβάλλονταν από ασθένειες, όπως η πανώλη που χτυπούσε μόνο αυτούς.⁷² Επίσης στη Θεσσαλονίκη στα 1734, σύμφωνα με μαρτυρίες του I. B. Sauciet, μαθαίνουμε ότι τον πληθυσμό της αποτελούσαν 10.000 Τούρκοι, 8-9.000 Έλληνες με μερικούς Βουλγάρους και 18-20.000 Εβραίοι, συνολικά δηλαδή 40.000 ψυχές.⁶⁶

⁴⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σκαρλάτος Βυζάντιος γράφει πολύ αργότερα και έχει ήδη γνώση της επιστημονικής προόδου. Ήδη περί τα μέσα του 19ου αιώνα ήταν γνωστή η σημασία της ατομικής και της δημόσιας υγιεινής, η σημασία της διατροφής και άλλων παραγόντων του περιβάλλοντος στην υγεία.

επίδραση της διατροφής στην υγεία μιλάει και ο περιηγητής Clarke, αναφερόμενος κυρίως στην υγεία των Εγγλέζων που ζουν στην Κωνσταντινούπολη, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Εκτός από την κακή επίδραση του κλίματος, που επιδρά στην κακή τους υγεία, αυτοί καταναλώνουν κρέας και πίνουν μύρα και κρασί. *Και δεν υπήρχε κανείς από τους ανθρώπους μας στην εξοχή, που μετά κατοίκησαν στην πρωτεύουσα, που μετά είχαν την εμπειρία περιοδικών προσβολών από διαλείποντες πυρετούς.*⁴ Την κατανάλωση κρέατος, αλατισμένων ψαριών, αλλά και φρούτων τη θεωρεί επιζήμια και ο Sonnini όταν κάποιος έχει προσβληθεί από πανώλη.³⁴

Για πολλά νοσήματα των Οθωμανών, όπως για τον ίκτερο, την αποπληξία, τον ύδρωπα, κ.λ.π. ως αιτίες θεωρούνται ο καθιστικός βίος, τα συχνά θερμά λουτρά, η κατάχρηση του καφέ, του οπίου και των αφροδισίων, τα στάσιμα νερά, οι ενταφιάσεις εντός των πόλεων, η αλόκοτη νηστεία του Ραμαζανίου κ.λ.π. Η κακή ανατροφή των παιδιών τα κάνει καχεκτικά ή ατροφικά και κυρίως των πλουσίων και των μεγιστάνων. Απόδειξη είναι η Αυτοκρατορική οικογένεια του Σουλτάν-Μαχμούδ, του οποίου από τα τριάντα παιδιά, επέζησαν μόλις πέντε-έξι, ενώ του Σουλτάν Μετζήδ δεκάξι, λόγω της διαφορετικής δίαιτας.³⁴

Στην Κύπρο η λέπρα είναι πολύ συχνή. Σύμφωνα με τον περιηγητή Lorenzo Warriner Pease η λέπρα στην Κύπρο ήταν μια από τις συνηθέστερες ασθένειες και κυριαρχεί σχεδόν εξ ολοκλήρου ανάμεσα στους Έλληνες. Αιτία γι' αυτό ήταν κατά τον Pease η αντίληψη της εποχής ότι η ασθένεια προέρχονταν από την κατανάλωση χοιρινού κρέατος και ιδιαίτερα χοιρινού λίπους, το οποίο οι χωρικοί έκαναν παστό και έτρωγαν το καλοκαίρι στα χωράφια, κατά τη διάρκεια του θερισμού.⁷⁶ Για τη σχέση της δίαιτας και της λέπρας κάνει λόγο και ο περιηγητής Savary, σύμφωνα με τον οποίο η λέπρα εμφανίζεται στους φτωχούς, επειδή τηρούν τις σαρακοστές και τρέφονται μόνο με παστόψαρα, ελιές και τυρί, ή πίνουν παλιόκρασα. Η δίαιτα αυτή δημιουργεί φλεγμονή στον οργανισμό, με αποτέλεσμα τη λέπρα. Και καταλήγει ότι οι πλούσιοι Οθωμανοί δεν εμφανίζουν ποτέ λέπρα, επειδή όλο το χρόνο τρώνε κρέατα, λαχανικά και ρύζι.⁶²

Η πελλάγρα⁴⁵, παρόλο που στα περισσότερα μέρη ο ελληνικός πληθυσμός χρησιμοποιούσε ψωμί από αραβόσιτο, ήταν σπάνια και δεν εμφανίζεται σε ενδημική μορφή παρά μόνο στην Κέρκυρα. Πρώτος ο καθηγητής Τυπάλδος έκανε γνωστή τη νόσο αυτή στο νησί.^{9, 64}

Το σκορβούτο, σπάνιο στα περισσότερα μέρη, ήταν

πολύ συχνό στη Λευκάδα, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα και ειδικά στους φτωχούς ανθρώπους, πολλοί από τους οποίους ήταν ναυτικοί.^{9, 64} Επίσης το αναφέρει και ο Zallony στην Τήνο, όπου αν και είναι σπάνιο, στους παλιούς ναυτικούς η *σωματική κράση φθείρεται από το επώδυνο επάγγελμά τους και τη φτωχή τους διατροφή.*³⁸

Ο ραχιτισμός φαίνεται να απαντάται σπάνια στα παιδιά στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οφείλεται σε ανεπαρκή πρόσληψη από την τροφή του ασβεστίου ή του φωσφόρου ή της βιταμίνης D (που εκτός από τη διατροφή ευθύνεται η μειωμένη έκθεση στον ήλιο, δυσσπορόφηση από το έντερο, κ.λ.π.). Φαίνεται να απαντάται πιο συχνά σε περιοχές υγρές και φτωχές, όπως στην Κυνουρία, στη Λειβαδιά, στη Μάνη, κοντά στο Ταίναρο, στη Φθιώτιδα, στη Θήρα, ακόμη όμως και μεταξύ λίγο πιο εύπορων τάξεων, σε μερικές βραχώδεις περιοχές της Εύβοιας, της Ύδρας και των Σπετσών⁴⁶.

Νοσηρότητα σε σχέση με διάφορες συνήθειες στο μεγάλωμα των παιδιών

Λόγω διαφόρων συνηθειών στο μεγάλωμα των παιδιών παρουσιάζονταν διάφορες νοσηρές καταστάσεις, όπως διαταραχές από το σκελετό. Οι διάφορες διαταραχές από το σκελετό ήταν αρκετά συχνές. Κατά τον Zallony, *η αδιάκοπος χρήσις των καλοβάθρων (γαλεντζών), η συνήθεια του να περιτυλίσσωσι τα βρέφη δι' ατελευτήτων σπαργάνων, και επομένως η δυσκολία του να τ' αλλάσσωσι συχνά, η αποφυγή παντός πόνου και πάσης προς σωμασκιαν κινήσεως, η δι' οχήματος ή πλοίου ή ίππου μετάθασις, διαστρέφουσι τους πόδας και γυναικών και ανδρών, και αναπτύσσωσι τας στραβοποδίας εκείνας, δι'ων ιδίως διακρίνονταν οι εν Κωνσταντινουπόλει Τούρκοι και οι Τουρκομερίται Αρμένιοι και Γραικοί από των λοιπών του Κράτους κατοίκων.*⁷⁴

Ο Zallony αναφέρεται σε ραχίτιδα και οστεομαλακία στην Τήνο τον 19^ο αιώνα, που εμφανίζονται κυρίως το χειμώνα.³⁸

Σκολίωση: Ο Ολλανδός περιηγητής Egmont κατά ταξίδι του στην Οθωμανική Ανατολή το 1729 γράφει ότι στη Σμύρνη οι σκολιώσεις των παιδιών είναι πολύ σπάνιες, *επειδή οι γυναίκες δεν τα τύνουν σαν κρεμμύδια, όπως γίνεται αλλού, αλλά τους φοράνε ελαφρά ρουχαλάκια, αφήνοντας ελεύθερο το κορμί τους να μεγαλώνει.*⁷³

Εξαρθρήματα: Ο καθολικός κληρικός Della Rocca⁴⁷,

⁴⁵ Η πελλάγρα αποτελεί χρόνια νόσο, που υποτροπιάζει και χαρακτηρίζεται από θλάβες του δέρματος και από γαστρεντερικές και νευροψυχικές διαταραχές. Οφείλεται στην ανεπάρκεια νιασίνης (νικοτινικού οξέος), η οποία σχηματίζεται από το απαραίτητο αμινοξύ τρυπτοφάνη. Πρώτος περιέγραψε τα συμπτώματα της νόσου ο Gasper Casal το 1792 στο Ονιέδο της Ισπανίας, σε φτωχούς χωρικούς που τρέφονταν μόνο με καλαμπόκι και την ονόμασε 'mal de la rose'. Το 1771 ο Francesco Farolli την ονόμασε για πρώτη φορά πελλάγρα, ονομασία που προέρχεται από το 'pelle', που σημαίνει δέρμα και 'agra', που σημαίνει τραχύ.⁷⁶

⁴⁶ Η συφιλιδική προέλευση αυτής της πάθησης, σύμφωνα με τις θεωρίες της εποχής, θα μπορούσε ίσως να δικαιολογηθεί στις Σπέτσες και στην Ύδρα, δύο νησιά όπου η σύφιλης δεν είναι σπάνια, ή υπάρχουν συνθήκες που ευνοούν την ανάπτυξη της. Από την άλλη όμως, η ραχίτιδα παρουσιάζεται και στη Θήρα και την Κυνουρία, όπου η σύφιλης είναι σπάνια.⁹

κατά την περιήγησή του στις Κυκλάδες το 1790, μας περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο στη Σύρα διαπίστωναν τα εξαρτήματα των βρεφών. Γράφει: *Όταν ένα μωρό κλαίει επίμονα και δημιουργεί την υποψία ότι έχει υποστεί στραμπούληγμα ή όπως λένε, είναι λυγισμένο, το ξαπλώνουν στο κρεβάτι μπρούμυτα. Ύστερα πιάνουν το αριστερό χέρι και το δεξί πόδι και τα προσεγγίζουν το ένα στο άλλο. Αν εγγίζονται εύκολα και χωρίς το παιδάκι να θγάζει κραυγές πόνου όλα πάνε καλά. Αν όμως αισθάνεται έντονους πόνους, είναι βέβαιο πως υποφέρει από εξάρθρωμα. Πρέπει λοιπόν να εξακριβωθεί το σημείο του τραυματισμού. Παίρνουν τότε ένα κρόκο αυγού και τον τοποθετούν απαλά στη ράχη του μωρού και ύστερα ανασηκώνουν το κορμάκι του τότε απ' εδώ και τότε απ' εκεί, ώστε να κυλήσει ο κρόκος σ' όλο του το σώμα, από τη μέση ως τους ώμους. Το σημείο όπου η μεμβράνη που περιβάλλει τον κρόκο θα υποστεί ρωγμή, εκεί βρίσκεται το «λειωμένο κόκαλο». Αρχίζει τότε η θεραπεία που είναι πάντοτε αποτελεσματική. Γι' αυτό δεν βλέπει κανείς στο Αιγαίο καμπούρηδες, κουτσούς, κουλούς και γενικά ανάπηρους. Στη Σύρα υπήρχε μονάχα ένα κοριτσάκι ανάπηρο κι' αυτό από λάθος της παραμάνας. 'Της έπεσε το μικρό από τα χέρια και δεν είπε τίποτα στη μάνα του'. Κι' έτσι έμεινε κουτσό σ' όλη του τη ζωή.⁷³*

Συμπέρασμα

Βάσει των πηγών της εποχής (περιηγητικά, λαογραφικά, επιστημονικά κείμενα, κ. ά.) βλέπουμε ότι οι αντιλήψεις για την αιτιολογία και γενικά την επιδημιολογία των ασθενειών ποικίλλουν από καθαρά λαϊκές δοξασίες μέχρι επιστημονικές. Οι γνώσεις για τη μετάδοση των ασθενειών τον 14^ο και 15^ο αιώνα εκφράζονταν στην αντίληψη του Ιπποκράτη «περί αέρων, υδάτων, τόπων». Ιδιαίτερο ρόλο στη νοσηρότητα και την επιδημιολογία των διαφόρων νοσημάτων (κυρίως των λοιμωδών), που επικρατούσαν σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό πληθυσμό, είτε βρισκόταν υπό Οθωμανική ή Βενετική κατοχή, παίζει το κλίμα του τόπου, η εποχή του έτους, η ιδιοσυγκρασία των ατόμων, η ύπαρξη ή όχι στάσιμων υδάτων, το επίπεδο της δημόσιας υγείας και γενικά οι κοινωνικο - οικονομικές συνθήκες του τόπου, οι εμπορικές συναλλαγές, οι πόλεμοι, οι μετακινήσεις πληθυσμών, οι διάφορες θεωρίες, όπως του μιάσματος, της μεταδοτικότητας, θεωρία των χυμών του σώματος, διάφορες δεισιδαιμονίες, φιλοσοφική θεώρηση της ασθένειας, οι γνώσεις της υγιεινής και η εφαρμογή κανόνων υγιεινής με την πάροδο του χρόνου, λήψη μέτρων πρόληψης και προστασίας του πληθυσμού (π. χ. καραντίνα, εμβόλια), ο λιμός, η δίαιτα και οι διάφορες καθημερινές

συνήθειες, οι διάφορες συνήθειες στο μέγαλωμα των παιδιών, η ύπαρξη ή όχι φαρμακευτικής αγωγής.

Summary

The aetiology and epidemiology of illnesses affecting the Greek population during the Othoman rein, corresponding with perceptions of that era.

Maria Mandyla-Kousouni

Paediatrician-Historian, MD, PHD

Overtime perceptions about the aetiology and epidemiology of illnesses vary from pure science to urban legends. Occasionally urban legends coincide with scientific facts such as the effect of environmental influence in morbidity, diet, etc. In some cases, illnesses are considered divine punishment. Travellers of the time are a great source of data collection for that era, however, the information gathered is not always reliable. Frequent wars and constant population relocation contribute significantly on the epidemiology of diseases.

Key words: morbidity, othoman rein, epidemiology of diseases, urban medicine, evidence based medicine.

Βιβλιογραφία

1. ANGELOMATIS-TSOUGARAKISHELEN, The Eve of the Greek Revival, British Traveller's Perceptions of Early Nineteenth-Century, Greece, London, 1990, σ. 90
2. BOTTA CARLO, Storia Naturale e Medica di Corfu, Milano, M. DCC'C. XXIII σ. 159 κ.ε.
3. CLARKE E. D., LL.D., Travels in various contries of Europe, Asia and Africa, commencing January 1 1801, part the second, Greece, Egypt and the Holy Land, section the first, published by Whiting and Watson, New York, 1813, p. 118
4. CLARKE E. D., LL.D., Travels in various contries of Europe, Asia and Africa, part the second, Greece, Egypt and the Holy Land, section the third, to which is added a supplement respecting the Author's Journey from Constantinople to Vienna, containing his accounts of the Gold mines of Transylvania and Hungary, fourth edition, volume the eighth, Printed for T. Cadell and W. Davies, London, MDCCCXVIII, p. 116, 134- 138, 147
5. CLARKE E. D., LL.D., Travels in various contries of Europe, Asia and Africa, part the second, Greece, Egypt and the Holy Land, section the first, fourth edition, volume the fourth, Printed for T. Cadell and W. Davies,

⁴⁷ O DellaRocca, λεβαντίνος γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, παρέμεινε 17 χρόνια στο Αρχιπέλαγος του Αιγαίου και για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Σύρο ως εφημέριος^{43, 11}

- London, MDCCCXVII, p.17, 100
6. CLARKE E. D., LL.D., *Travels in various contries of Europe, Asia and Africa, part the first, Russia, Tahtary and Turkey, fourth edition, volume the second*, Printed for T. Cadell and W. Davies, London, MDCCCXVI, p. 445
  7. CLARKE E. D., LL.D., *Travels in various contries of Europe, Asia and Africa, part the second, Greece, Egypt and the Holy Land, fourth edition, volume the sixth*, Printed for T. Cadell and W. Davies, London, MDCCCXVII, p. 432, 433, 558, 585, 586, 614, 615, 625
  8. CLARKE, Edward Daniel, LL.D., *Travels in various countries of Europe Asia and Africa, part the second, Greece Egypt and the Holy Land, section the third, to which is added a supplement respecting the Author's journey from Constantinople to Vienna, containing its accounts of the gold mines of Tansylvania and Hungary, fourth edition, vol. the seventh*, R. Watts for Cadell and Davies, London, MDCCCXVIII (1818), p. 3, 4, 26, 30, 37, 68, 135, 146, 147, 215, 276, 278, 321, 390, 449, 470, 471, 474
  9. CLON STEFANOS, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical*, G. Masson, Editeur, Libraire de l'Académie de médecin, Paris, 1884, σ. 504, 511- 515, 524-526, 539, 540, 546
  10. DAVY J., *Notes and Observations on the Ionian Islands and Malta with some remarks of Constantinople and Turkey, and on the system of a Quarantine as at present contacted*, Smith Elds & Co, London, 1842, p. 218, 226, 239, 242.
  11. DELLA ROCCA, M. l' abbé, *Vicaire Général de Syra, Ttaité complet sur les abbelles, avec une method nouvelle de les gouverneur, telle que se pratique a Syra, île de l' Archipel, precede d' un précolehistorique de cette, île, Dédié a Madame, tome premier*, de l'Imprimerie de Monsieur, chez Bleuètpère, Librairie, Paris, 1790, σ.195 και <http://www.syrosagenda.gr/2014/01/1790-della-rocca.html#.VMUX-VSzdVc> (ελήφθη 25/1/2015).
  12. DODWELL EDWARD, ESQ. F.S.A, *classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806, vol.1*, London, printed for Rodwell and Martin, 1819, p. 213
  13. EGMONT J. AEGIDIUS and HEYMANJOHN, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mont Sina, e.t.c. giving a particular account of the most remarkable places, structures, ruins, inscriptions, e.t.c. in their countries. Together with the customs, manners, religion, trade, commerce, tempers and manner of living of the inhabitants, by the Honourable J. Aegidius Van Egmont, Envoy Extraordinary from the United Provinces to the Court of Naples and John Heyman, Professor of the Oriental languages in the University of Leyden, translated from the Low Dutch, vol. 1*, printed for L. Davis and C. Reymers, against Gray's Inn, Holborn, printers to the Royal Society, London, MDCCCLIX (1759), p. 77, 209, 219, 247, 270, 286
  14. GALLAND JEAN, *Recueil des rits et cérémonies du pèlerinage de La Mecque, auquel on à joint divers écrits relatives à la Religion, aux Sciences et aux Mœurs de Turks, par M. Galland, interprète du Roi, A Amsterdam, et se vent à Paris, chez Desaint et Sailant, M. DCC. LIV (1754)*, p. 169
  15. GRIFFITHS J., M.D., member of the Royal Medical Society of Ediburgh and of several foreign literary societies, *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, Printed for T. Cadell and W. Davies and Peter Hill, London, 1805, p. 43
  16. HENNEN JOHN, «Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean, comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands, and Malta: to which is prefixed a sketch of a plan for memoirs of Medical Topography», *The Ediburgh Medical and Surgical Journal*, exhibiting a concise view of the latest and most important discoveries in medicine, surgery and pharmacy, vol. 34, printed for Adam Black, North Bridge, Longman, Reys, Orme, Brown and Green, London and John Cumming and Hodges and Smith, Dublin, Ediburgh, (1830), σ. 147-149
  17. HOLLAND HENRY, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessali, Macedonia, etc, during the years 1812 and 1813*, printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, London, 1815, σ. 332
  18. <https://keelpno.gr/Portals/0/Αρχεία/Αναπνευστικού/Φυματίωση/>.
  19. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1905/summary/>
  20. HUGH WILLIAM WILLIAMS, *Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands, in a series of letters descriptive of manners, scenery and the fine arts*, Br. H. W. Williams, Esq. with engravings from original drawings, vol. 1, printed for Archibald Constable and Co., Ediburgh, 1820, p. 160, 189, 200, 215
  21. LEAKE W. M., *Travels in the Morea, vol. 1*, John Murray, Albemarle Street, London, MDCCCXXX (1830), p. 2, 110
  22. LEAKE W. M., *Travels in the Morea, vol. II*, John Murray, Albemarle Street, London, MDCCCXXX (1830), p. 348
  23. LIGHT HENRY, *Travels in Egypt, Nubia, Holy Land, Mount Libanon and Cyprus in the year 1814*, Printed for Rodwell and Martin, London, 1818, p. 242
  24. MACMICHAEL, W. *Journey from Moscow to Constantinople: intheyears 1817, 1818*, John Murray, London, 1819, p.165-180
  25. NYSTEN P. H., *Recherches de Physiologie et de Chim-*

- iopathologiques, de l'Imprimerie de Feugueray, Chez J.A. Brosson, A Paris, 1811, p. 194, 195.
26. OLIVIER G. A., Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République, par Olivier G. A., Membre de l'Institut national, de la Société d'Agriculture de département de la Seine, etc. etc., Avec Atlas, tom. 1er, chez H. Agasse, Imprimeur-Libraire, A Paris an IX (= 1801), σσ. 237- 240, 242-246, 248-254, 265, 266
27. PATON JAMES MORTON, «Chapters on Mediaeval and Renaissance visitors to Greek lands», edited by L.A.P., The American School of Classical Studies in Athens, Princeton, New Jersey, 1951, p. 9
28. POUQUEVILLE F.C.H.L, Voyage de la Grèce, Paris, 1820, Chez Firmin Didot, A Londres, chez Martin Bossange et Compagnie, et chez Dulan et Compagnie, vol. 2, p. 356
29. POUQUEVILLE F.C.H.L, Voyage de la Grèce, Paris, 1827, Chez Firmin Didot, vol. 5, p.303, 362
30. POUQUEVILLE, F.C.H. M. D., Travels in Epirus, Albania, Macedonia and Thessaly, printed for Sir. Richard Phillips and Co., London, 1820, p. 35.
31. SAINT-SAUVEUR (DE), ANDRÉ GRASSET Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant venitiennes du Levant; Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Sainte-Maure, Thiaqui, Cephalonie, Zante, Strophades, Cerigo et Cerigotte, vol.2, Chez Tavernier, Libraire, Paris, an VIII, p. 146, 218, 241,242, 314, 315, 326, 332, 487
32. SAINT-SAUVEUR (DE), ANDRÉ GRASSET, Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant venitiennes du Levant; Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Sainte-Maure, Thiaqui, Cephalonie, Zante, Strophades, Cerigo et Cerigotte, vol.3, Chez Tavernier, Libraire, Paris, an VIII, p.252, 253, 314, 315, 333, 337, 338, 352, 353
33. SONNINI DE MANONCOURT CHARLES-NICOLAS-SIGISBERT, Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottomane; tom. 1, Chez F. Buisson, Imprimeur-Libraire, A Paris, An IX (1801), p. 84, 93, 94, 174, 175, 336, 416, 417
34. SONNINI DE MANONCOURT CHARLES-NICOLAS-SIGISBERT, Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottoman, par C. S. Sonnini, de plusieurs Sociétés, d'Agriculture de Paris et des observateurs de l'Homme, tom. 2d, Chez F. Buisson, Imprimeur-Librairie, A Paris, an IX (1801),p. 226, 227, 233, 284, 305, 325, 341-344, 346, 348, 366, 367, 396, 419, 443
35. SPON JACOB, WHELER GEORGE, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, tom.2, Chez Antoine Cellier, Lyon, LXXVIII JACOB SPON, Docteur Medicine et GEORGE WHELER, Gentil hommeAnglois, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, faites années 1675 et 1676, tom. II, Chez Henry et Theodore Boom, A Amsterdam, 1679, p. 219, 238, 239
36. WATKINS THOMAS, Travels through Switzerland, Italy, Sicily, the Greek islands to Constantinople through part of Greece, Ragusa and the Dalmatian isles. In a series of letters to Pennoyre Watkins, Esq., from Thomas Watkins, A. M. F. R. S. in the years 1787, 1788, 1789, second edition, vol. II, Printed by J. Owen, London, MDCCXIV, p. 181, 182
37. FRANK JOSEPH, Traité de Pathologie interne, traduit de Latin, Vol. 1, établissement encyclographique, 1837, Bruxelles
38. ZALLONY MARCAKY, Voyage en Tine, L'une des îles de l'Archipele de la Grèce, Suivi d'un traité de l'asthma, par MARCAKY ZALLONY, Docteur en Médecine, Médecin de S. A. le Prince Alexandre Suzzo, élève de l'école Pratique, et membre de la Société d'Instruction Medical de Paris avec la carte générale de l'île de Tine, dessinée par M. Balgié-Dubocage, et gravée par M.B. Tardieu, chez Arthus-Bertrand, Librairie, Paris, 1809, p. 138- 140, 142-146 και υποσ. 1 σελ. 146, 150
39. ANNINOS ΜΠΑΜΠΗΣ, «Αι Αθήναι κατά το 1850», (Απόσπασμα εξ ανεκδότου πραγματείας περί της επισκέψεως και της διαμονής των Γάλλων συγγραφέων Gustave Flaubert και Maxime Du Camp εν Ελλάδι, Επιφυλλίδες, τόμ Α', τεύχ. Η', εκδ. Ελευθερουδάκης Α.Ε., Αθήναι, 1926, σ. 3
40. ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ., ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι., «Νεότερες ειδήσεις για την υγειονομική και νοσολογική κατάσταση της Κέρκυρας κατά την πρώιμη Βενετοκρατία», Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήναι (1987).
41. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Μεταναστευτικές κινήσεις Ελληνικών πληθυσμών ως συνέπεια του πολέμου της Κρήτης», Ιστορία του Ελληνικού έθνους, ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία, Λατινοκρατία, τόμος Ι' (1974), σ. 351-354 .
42. ΒΕΤΣΙΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Λ., Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα, διδακτορική διατριβή, <http://ikee.lib.auth.gr/record/14404/files/gri-2005-490.pdf> (ελήφθη 10/5/2020)
43. ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ ΙΟΛΗ, «Η Σύρος στους περιηγητές», Σύρος και Ερμούπολη, συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος -20ος αιώνας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ίδρύματος Ερευνών, Επιμέλεια Χριστίνα Αγραντώνη, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Αθήνα, (2008), σ. 41-44
44. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ, Κερκυραϊκά Χρονικά, Στατιστικά-Ιστορικά περί Κερκύρας Ειδήσεις, Κέρκυρα 1977, σ. 21, 22, 34, 44
45. ΒΟΥΡΟΣ ΙΩΑΝ. Περί νοσοκομείων σχεδιάσμα, Εν Πα-

- ρισίους, τυπογρ. Κ. Εβεράρτου, 1831, σ. 373, 374
46. ΒΟΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Νοσολογική κατάσταση των Κυκλάδων κατά το 1834, Ασκληπιός, σύγγραμμα Ιατρικών, εκδιδόμενον περιοδικώς παρά της εν Αθήναις Ιατρικής Εταιρείας, εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη, φύλ. ΙΑ, 1η Ιουνίου, εν Αθήναις, 1837, σ.372, 373, 385, 386
47. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ΣΚΑΡΛΑΤΟΣ Δ., Η Κωνσταντινούπολις : ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, συνδρομή φιλοτίμω του ευγενεστάτου άρχοντος Ποστελνίκου Σωτηρίου Καλλιιάδου, ω και προσανατέθη, τόμ. Α΄, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν, 1851, σ. 24, 25, 28, 29
48. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ΣΚΑΡΛΑΤΟΣ Δ., Η Κωνσταντινούπολις : ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, συνδρομή φιλοτίμω του ευγενεστάτου άρχοντος Ποστελνίκου Σωτηρίου Καλλιιάδου, ω και προσανατέθη, τόμ. Β΄, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν, 1851, σ. 138, 228, 229, 351, 352.
49. ΓΟΥΔΑΣ Α., «Περί χολέρας και διαλειπόντων πυρετών εν Ελλάδι», Ιατρική Μέλισσα, τόμ. 3, Αθήναι (1856), σ. 367, 375
50. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. Ε. «Η πανώλης εν Κρήτη: Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. τόμ. ΚΑ΄ τχ. 21 (1970-1971), σ. 118
51. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ν., Ιστορικοί Αναμνήσεις, τ. Β΄, Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. 169
52. ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΑΙΟΛΟΣ, αρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2.
53. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, Νόμος 463, τεύχ. Α΄, έτος Ε΄, εν Χανίους 7/6/1903
54. ΖΩΗΣ Λ. Χ., Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, τόμ. Α΄ Ιστορικών – Βιογραφικών, Εθνικό τυπογραφείο, Αθήνα, 1963, σ. 199
55. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ Δ. ΓΡ., Ιστορία των Αθηναίων, Τουρκοκρατία, Περίοδος πρώτη (1458-1687) τόμ. Α΄, εκδόσεις Αλεξ. Παπαγεωργίου τη αρωγή του Δήμου Αθηναίων, Αθήναι, 1889, σελ. 86.
56. ΚΟΖΑΚΗΣ ΤΥΠΑΛΔΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Διατριβή περί των εν γένει χολερικών πυρετών, Θεωρουμένων εις την απλήν αυτών κατάστασιν, και εις τα διάφορα είδη υπό τα οποία εμφανίζονται, Παρρησιασθείσα εις την εν Παρισίους Ιατρικήν Σχολήν τη 25 Ιουλίου 1815, και υποστηριχθείσα παρά Ιωάννου Σεραφεΐμ εκ Βουκουρεστίων, Ιατροδιδασκάλου και μέλους της προς Ιατρικήν Διδασκαλίαν Εταιρείας της αυτής Σχολής. Μεταφρασθείσα δε υπό Γ.Κ. Τυπάλδου, Εν Παρισίους εκ της τυπογραφίας Α. Berlin, 1815, σ. 1-106
57. ΚΟΡΑΗΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ, Ιπποκράτους Το περί αέρων, υδάτων, τόπων, Δεύτερον εκδοθέν μετά της Γαλλικής μεταφράσεως ω προσετέθη εκ του αυτού Ιπποκράτους και ο Νόμος, Μετά της Γαλλικής μεταφράσεως και το του Γαληνού οτι άριστος ιατρός, και φιλόσοφος. Φιλοτίμω δαπάνη των ομογενών Χίων, Εκ της Τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου, Παρίσι, 1816, σ. 147
58. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου, ό. π. σ. 466
59. ΚΩΣΤΗΣ Κ.Π., Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14ος –19ος αιώνας, Ηράκλειο, 1995, σ. 18-20, 136, 178, 195, 221-223, 345, 402
60. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ ΣΠ. Γ., «Η ελονοσία και η φυματίωσις εν Επτανήσω», Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιωνίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτώ ανακοινώσεις, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου , Π. Α. Πετράκου, 1915, δεύτερη έκδοση, εκδόσεις Τρίμορφο, Ζάκυνθος, 2004, σ. 168, 169
61. ΛΟΥΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Επιδημία και Κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», Μνήμων, τόμ.14, Αθήνα (1969), σ. 29, 49-69
62. ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ ΜΑΡΙΑ «Η νοσηρότητα του ελληνικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1453-1821)», Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος, τόμ. 2, τεύχ. 2, Τυποεκδοτική Κέρκυρας, Κέρκυρα, 2000, σ. 125-131
63. ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ ΜΑΡΙΑ, «Η άσκηση της Ιατρικής επί Βενετοκρατίας στα Επτάνησα», Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος, τόμ. 2, τεύχ. 1, Τυποεκδοτική Κέρκυρας, Κέρκυρα, 2000, σ. 42-51
64. ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ ΜΑΡΙΑ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ ΕΦΗ, ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛΕ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Η νοσηρότητα του ελληνικού πληθυσμού στα Επτάνησα (15ος-19ος αιώνας), Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος, τόμ. 14, τεύχ. 1, Τυποεκδοτική Κέρκυρας, Κέρκυρα, 2018, σ. 83, 89-91
65. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ-ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ, Σπιναλόγκα, 'ακατοίκητο νησί'. Ολιστική προσέγγιση ενός προτύπου οικοανάπτυξης, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών, Πειραιάς, 1995, σ. 136
66. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΡΤΕΜΗ, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet», Μακεδονικά, συγγρ. Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, επιμέλεια: Δ. Κανατσούλη, Σ. Παπαδόπουλου, Φ. Πέτσα, τόμ. 8ος, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, (1968), σ. 188
67. ΠΑΝΔΗ-ΑΓΑΘΟΚΛΗ ΒΑΝΑ (Καραντίνες και λοιμοκαθαρτήρια στα Επτάνησα), Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος, τόμ. 8, τεύχ. 2, Τυποεκδοτική Κέρκυρας, Κέρκυρα (2012), σ.18.
68. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ Δ. - ΣΚΑΣΣΗΣ Θ., «Παρατηρήσεις τινές περί της εν Σύρω ενσηψάσης χολέρας κατά τον Ιούλιον και Αύγουστον του 1854», Ιατρική Μέλισσα, τόμ. 2, Αθήναι (1854), σ. 254.

69. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ Γ.Η., «Η αρρώστια «σπυρόκωλον» στην Αχαΐα και την άλλη Ελλάδα στα χρόνια της επιδημικής έξαρσής της (1846-1860)», Γαληνός, τόμ.26, τχ.4 (1984), σ.1064-1074
70. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974, σ. 87-9
71. ΠΟΥΚΕΒΙΛ ΦΡ. ΟΥΓ. ΚΑΡ. ΛΑΥΡ., Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος, Μεταφρ. Παναγ. Γ. Κώτσου, Αθήνα, 1994, σ. 259
72. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ ΜΑΡΚΟΣ, «Αποστολή Ιησούτων στη Μακεδονία τον 17ο και 18ο αιώνα», β' μέρος, Μακεδονικά, συγγρ. Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, επιμέλεια: Αν. Βαβρίτσα, Απ. Βακαλόπουλου, Δ. Παντερμαλή, Δ. Σαμσαρή, Ιω. Τουλουμάκου, Ευθ. Τσιγαρίδα, τόμ. 28ος, 1991-1992, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, (1992), σ. 204, 205.
73. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡ, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1700-1800, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά, τόμ. Β', εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1984, σ. 97, 155, 229, 307, 389, 572, 623, 700, 772, 791
74. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡ, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1810-1821, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά, τόμ. Γ1, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1985, σ. 54, 172, 229
75. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡ, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1810-1821, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά, τόμ. Γ2, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1985, σ. 43, 351, 467, 468, 469, υποσ. 2
76. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, «Η Ιατρική στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», Η Ιατρική στην Κύπρο, από την αρχαιότητα μέχρι την ανεξαρτησία, Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, Λευκωσία, (2006), σ. 155-158, 162, 166, 175, 193
77. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Γ., ΚΟΡΦΙΤΗΣ Χ., ΜΠΟΥΜΠΟΥΚΑ Χ., ΤΑΓΚΑ Α., ΚΩΣΤΑΚΗΣ Γ.Π., ΧΑΣΑΠΗ Β., ΠΕΤΡΙΔΗΣ Α., «Ξαναθυμίζοντας την πελλάγρα με την ευκαιρία δύο περιστατικών», Γ' Δερματολογική Κλινική Νοσοκομείο 'Α. Συγγρός', Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας-Αφροδισιολογίας, Απρ. τόμ. 17, τεύχ. 1, Ιανουάριος-Μάρτιος, Αθήνα, (2006), σ. 31, 32
78. ΤΑΜΠΑΚΑΚΗΣ ΤΙΤΟΣ, Αρχιμανδρίτης, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΜΑΚΗΣ, Σπιναλόγκα, το νησί του πόνου, της πίστης και της ελπίδας, εκδ. Οικουμενικού Πατριαρχείου, Ιερά Μητρόπολις Πέτρας και Χερσονήσου, Νεάπολη Κρήτης, 2011, σ. 21
79. ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗ ΒΙΚΤΩΡΙΑ, ΠΕΤΡΙΔΟΥ ΕΛΕΝΗ, «Γενική επιδημιολογία και πρόληψη λοιμωδών νοσημάτων», Προληπτική ιατρική και δημόσια υγεία, εκδόσεις Ζήτα, Αθήνα, (2000), σ. 162, 221-256, 399, 430
80. ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝ., «Ιστορική και επιδημιολογική προσέγγιση της πανώλους κατά τους Βυζαντινούς χρόνους (330-1453 μ.Χ.), διδακτορική διατριβή αδημοσίευτη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σ. 63, 64, 66, 67
81. ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΠΑΠΑΒΡΑΜΙΔΟΥ ΝΙΚΗ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ ΕΦΗ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΠΙΣ, «Η συμβολή των Ελλήνων ιατρών στη διαμόρφωση της Δημόσιας Υγείας και της συλλογικής υγειονομικής αφύπνισης στα Ιόνια Νησιά (17ος-19ος αιώνας), ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, ΦΡΑΝΣΙΣΚΟ ΝΤΕ ΜΙΡΑΝΤΑ-η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση. ΑΞΟΝΑΣ ΙΙ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ, ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ, ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΝΩΣΗ, www.academy.edu.gr, Πρακτικά συνεδρίου, τόμ. Α! και τόμος Β', Θεσσαλονίκη, 2013
82. ΤΣΙΤΣΑΣ Α. Χ., «Περιπλάνηση στα Ταφολόγια», Ανάτυπο από το δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας αρ. 12 (1975) σ. 19-21
83. ΦΩΤΕΙΝΟΣ Π., Εγχειρίδιον Δερματολογίας, Αθήναι, 1956, σ. 296
84. ΧΑΡΛΑΥΤΗ ΤΖΕΛΙΝΑ, Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η «Χιώτικη» φάση (1830-1860)
85. PITTON JOSEPH DE TOURNEFORT, Relation d'un voyage du Levant, tom.1er, Aux dépens de la Compagnie, Amsterdam, M. DCXVIII(1717)
86. M. PITTON DE TURNEFORT, Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roi, tom. second, chez les Frères BRUYSET, Avec privilege du Roy, A Lyon, M. DCCXXVII (1717)